

Publication of Association Esprit, Société et Rencontre
Strasbourg/France

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

Volume 5 Issue 8, p. 429-458, December 2012

RIZAEDDİN FAHREDDİN'İN EDEBÎ ESERLERİNDE ÜSLUP

STYLE OF RIZAEDDIN FAHREDDIN'S LITERARY WORKS

Yrd. Doç. Dr. Metin DEMİRCİ

Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi ABD

Dr. Mesut GÜN

MEB, Öğretmen

Abstract

The first realist works, stories, long stories and novels began to appear at the Enlightenment Tatar-Bashkir literature that given examples of prose as a result of sample collection and recognition of Russia and Europe also by the effect of realism. Rızaeddin Fahreddin also publishes two literary work in beginning of the 20. century. Rızaeddin Fahreddin, lived between 1858-1936. He has worked as a judge and Mufti at the Ministry of Religious Orenburg. He has played an important role in illuminating of Muslims of Volga-Ural region. He has wrote religious, historical, biographical, didactic works. He has contributed to the development of Tatar-Bashkir literature with published by the two works. Rızaeddin Fahreddin does not see separately Tatar and Bashkir literature and calls as the Turkish literature of the Volga and Ural throughout. Rızaeddin Fahreddin has served an effort to create a common language among the Turks. The language of literary works also shows that. As a general acceptance in Turkey, Tatar literature are examined in two main periods that until the years of the sixties of 19. century and between the years of 1860-1905. "Esmâ ya da Amel ve Ceza", "Selîme ya da İffet" named works are pioneers of the types that written by Rızaeddin Fahreddin who the author of an important and encyclopedist of Tatar-Bashkir literature in the second period of Tatar literature. Rızaeddin Fahreddin had to be the target of object of criticism in this period he wrote two works. Own evaluations of related to works and their respective works and author of works on the time of writing the author and was told some of the issues are given and emphasized author's stylistic features in this study.

Key Words: Rızaeddin Fahreddin, Esmâ, Selime, Tatar-Bashkir, style

Öz

19. yüzyılın son çeyreğinde realizmin de etkisiyle ortaya çıkan aydınlanmacılık nesri örneklerinin verildiği Tatar-Başkurt edebiyatında Rusya ve Avrupa'nın tanınması, örnek alınması sonucunda ilk realist eserler, hikâye, uzun hikâye ve romanlar görülmeye başlar. 20. yüzyılın başlarında Rızaeddin Fahreddin de iki edebî eser yayımlar. Rızaeddin Fahreddin, 1858-1936 yılları arasında yaşamıştır. Orenburg Diniye Nezaretinde kadı ve Müftü olarak çalışmıştır. İdil-Ural bölgesi Müslümanlarının aydınlanmasında önemli rol oynamıştır. Dini, tarihi, biyografik, didaktik eserler yazmıştır. Yayımladığı iki eseriyle de Tatar-Başkurt edebiyatının gelişmesine katkı sağlamıştır. Rızaeddin Fahreddin Tatar ve Başkurt edebiyatını birbirinden ayrı görmemektedir ve Ural Volga boyu Türk edebiyatı şeklinde adlandırmaktadır. Rızaeddin Fahreddin, Türkler arasında ortak bir dil oluşturma çabasına hizmet etmiştir. Edebî eserlerinde kullandığı dil de bunu göstermektedir. Tatar edebiyatı Türkiye'de genel bir kabul olarak 19. Yüzyılın Altmışlı Yıllarına Kadar ve 1860-1905 Yılları Arası şeklinde iki temel dönem halinde incelenmektedir. Tatar Edebiyatı'nın ikinci döneminde Tatar-Başkurt edebiyatının önemli ansiklopedist yazarı Rızaeddin Fahreddin tarafından yazılan Esmâ ya da Amel ve Ceza, Selîme ya da İffet adlı edebî eserler, yazıldıkları dönemde türlerinin ilklerindedir. Rızaeddin Fahreddin, incelenen bu iki eserini yazdığı dönemde eleştiri oklarının hedefi olmak zorunda kalmıştır. Bu çalışmamızda eserlerle ilgili kendi değerlendirmelerimiz ve yazıldığı dönemde eserler ve yazarı ile ilgili söylenen bazı hususlar verildikten sonra yazarın üslup özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Rızaeddin Fahreddin, Esmâ, Selime, Tatar-Başkurt, Üslup

19. yüzyılın son çeyreğinde realizmin de etkisiyle ortaya çıkan aydınlanmacılık nesri örneklerinin verildiği Tatar-Başkurt edebiyatında Rusya ve Avrupa'nın tanınması, örnek alınması sonucunda ilk realist eserler, hikâye, uzun hikâye ve romanlar görülmeye başlar.¹ Tatar ve Başkurt edebiyatını birbirinden ayrı görmeyen ve Ural Volga boyu Türk edebiyatı şeklinde düşünen² Rızaeddin Fahreddin, Türkler arasında ortak bir dil oluşturma çabasına hizmet etmiştir. Edebi eserlerinde kullandığı dil de bunu göstermektedir. Türkiye'de genel bir kabul olarak 19. Yüzyılın Altmışlı Yıllarına Kadar ve 1860-1905 Yılları Arası şeklinde iki temel döneme ayrılan³ Tatar Edebiyatı'nın ikinci döneminde Tatar-Başkurt edebiyatının önemli ansiklopedist yazarı Rızaeddin Fahreddin tarafından yazılan Esmâ ya da Amel ve Ceza⁴, Selîme ya da İffet⁵ adlı edebi eserler, yazıldıkları dönemde türlerinin ilklerindedir. Rızaeddin Fahreddin, incelenen bu iki eserini yazdığı dönemde eleştiri oklarının hedefi olmak zorunda kalmıştır. Bu çalışmamızda eserlerle ilgili kendi değerlendirmelerimiz ve yazıldığı dönemde eserler ve yazarı ile ilgili söylenen bazı hususlar verildikten sonra yazarın üslup özellikleri üzerinde durulacaktır.

Bir edebî eserin oluşturulmasında yazarın eserden beklentileri, eserle okura vermek istediği mesajlar önemli bir yere sahiptir ve bu yazarın seçeceği konuyu, yazarın dil ve anlatımını yani üslubunu etkiler. Bu açıdan değerlendirildiğinde yazarların iki türlü bakış açısına sahip olduğu görülür. Yazar eserini ya "Sanat için sanat" ya da "Toplum için sanat" anlayışı doğrultusunda oluşturur, kurgular. Rızaeddin Fahreddin'in Esmâ ya da Amel ve Ceza adlı eseri Abdullah Battal Taymas'ın: "*Ciddî ve ağır ilmî tedkiklerinden sonra dinlenme saatlerinde (Tabiri caizse boş zamanlarında) yazıverdiği; terbiyeci ve didaktik gayelerle kaleme alınan; zamanında Kazan edebiyat çevrelerinde yankılar uyandıran, tenkitçilerle okuyucuların dikkatini çeken bu hikâyelerde Fahreddinoğlu'nu bir sanatkârdan daha çok ahlakçı cephesiyle görmekteyiz.*"⁶ cümlelerinde ifade ettiği gibi sanat toplum içindir görüşünün hakim olduğu bir eserdir.

Rızaeddin Fahreddin eserlerin yazıldığı dönemde Türkçecilik fikrinin güçlü savunucusu olmuştur. Onun Selîme ve Esmâ adlı eserleri fikirde ve dilde Avrupalılaşan ve yenileşen Tatar-Başkurt hayatında, Müslüman Türk Tatar edebiyatında usta bir sanatçılık ile işlenmiş ilk örneklerdir. Bu eserler Tatar edebiyatının geliştiğinin ve genişlediğinin ilk belirtilerindedir, yazıldıkları döneme göre benzerleri içinde edebî yönleri ağır basan eserlerdir. Bu iki eser İsmail Gaspıralı'nın "Frengistan Mektupları, Dar-ı Rahat Müslümanları" adlı eserlerinin ikizi gibidir. Rızaeddin Fahreddin'in edebî ve ilmî üslubu bu iki eserde diğer yazarlardan farklılığını ortaya koyacak bir şekilde kendini göstermektedir. Onun üslubu Kazancadan bozulma şahsî ve keyfî bir şive; ancak edebî yönden işlenmiş, yenilikçi ulema şivesidir. Gaspıralı'nın eserleriyle benzerlik gösterecek de ictimaî hayatı yansıtmaya bakımından farklılıklar gösterirler. Çünkü Rızaeddin Fahreddin gerçek yaşamdan beslenerek ideal

¹ Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt IX, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 689-690.

² F. G. Hisamitdinova, G. B. Huseynov, M. H. Nadirgulov (Otb. Redaktör), R.M. Bulgakov, G.H. Abdrafikova; Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası; Ufa, 2006, s. 14.

³ Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt IX, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 676.

⁴ Rızaeddin Fahreddin, Esmâ Ya da Amel ve Ceza, Muhammed Fâtih Gılmanoğlu Matbaası, Orenburg, 1903.

⁵ Rızaeddin Fahreddin, Selime Ya da İffet, 2. Baskı, Haritonov Matbaası, Kazan, 1904.

⁶ Taymas, Abdullah Battal, Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu -Kişiliği, Fikir, Hayat ve Eserleri ve iki ilave-, İstanbul, 1958, s. 22.

kahramanlar oluşturmuştur ve Ural-Volga boylarının tabiat tasvirlerini gerçekçi bir şekilde vermiştir.

Selîme'de bir Tatar şakirdin yolculuğu sırasında başından geçen olaylar, karşılaştığı durumlar ve başkalarından alınan fikirler ele alınmaktadır. Yazar kendi dinî, ahlakî, medenî, ictimâî ve ailevî hayat hakkındaki felsefî görüşlerini çeşitli fırsat ve yollarla okuyucuya vermektedir. Eserin öne çıkan iki kahramanı yazarın kendi hayal dünyasında idealleştirdiği, Tatar hayatında olmayan tiplerdir. Yazar bu iki kahraman ve eserde ele aldığı konulardan hareketle aşağıdaki fikirleri Tatar hayatında yerleştirmeye çalışmaktadır:

1. Dünya hayatı için dinî ve dünyevî ilimlerin ikisini de bilmek gerekir.
2. İyi bir insan olmak için ilim ve güzel ahlak gerekir.
3. Halka hizmet edecek kişiler olarak yetişmek gerekir.
4. Eski usul medrese eğitiminden olumlu bir sonuç çıkmaz, bu yüzden mektepleri, okuma usullerini, eğitim yöntemlerini yenileştirmek gerekir.
5. İslamî fanatizm, iktisatsızlık, din üzerinden bazı yanlışların doğru gösterilmesi, meselenin aslının verilmemesi, gerekli sözlerin söylenmemesi gibi huylardan vazgeçilmelidir.
6. Bütün halk için düşünmek ve hizmet etmek gerekir.
7. İlerleme yollarını açıp çocuklara din ve marifet ilimlerinin verilmesi gerekir, âlim kişiler yetiştirmek gerekir, kendi dilimizde kitaplar yazıp bastırmak gerekir.
8. Arapça yanında Rusça da bilmek gerekir, Doğu ve Batı dillerini öğrenmek için özel okullar açmak gerekir.
9. Rusça bilmeden milletimize hizmet edilemez. Milleti mutlu etmek, onlara yeni usulde okutmakla, kazanç yollarını öğretmekle, hüner ve sanat öğretmekle mümkündür. Rusça bilmeden bunları vermek mümkün değildir.
10. Kadınlar erkeklerden aşağı değildir, onları küçümsemek gerekir.
11. Usul-i cedit-usul-i kadim tartışması boştur, bunu yarı mollalar uzatmaktadır, bir zamanlar eski usule yeni deniyordu, gelecekte de belki bu yeni usule eski denilecektir. Çünkü daha yeni bir usul çıkabilir.
12. Âlim başka, molla başkadır. Şeriat usullerinden haberi olmadığı hâlde ondan bundan işittiği sözlerle gürültü çıkarıp karışıklık çıkaranlar âlimler değil, mollalardır.
13. Evliya diyerek kabirlerine vararak ölümlerden medet ummak boş iştir, böyle bir şey yalandır.
14. Biz Bulgar Türkleriyiz. Tatarların siyasi üstünlüğünden dolayı Bulgar Türklerine Tatar isimi verilmiştir. Son zamanlarda da Tatar ismi unutulup Türk ismi ön plana çıkmaktadır.
15. Rus tüccarlardan geri kalmamak için, ticaret dünyasında yok olmamak için Tatarlar ticaret usullerini değiştirmelidir. Ticaret usulü yenileşmeli ve Avrupalılaşmalıdır. Bu hususta ecdattan geri kalmak felaket olur. Tatar tüccarlar Avrupa dillerini bilmelidir.
16. Tatar zenginlerinin iktisatsızlığı, çok masraflı toylar yapması sona ermelidir, kadın ve kızlarımız giyim ve mola belasından kurtulmalıdır.

17. İctimaî hayatta kadın ve kızların görevleri önemlidir. Onları okutmat iyi eğitim vermek gerekir. Bozma-düzeltme, büyü gibi yalan yanlış inanışlar eğitimsiz kadınlardan yayılmaktadır.

Rızaeddin Fahreddin yukarıdaki fikirlerini vermek için edebî eserlerini kendine bir araç olarak seçmiştir. Onun bu fikirleri 20. yüzyılda Tatar fikir hayatında hızla yayılmış ve geniş bir yankı bulmuştur.

Esma adlı küçük romanı Selîme'ye göre daha olgun bir edebî eserdir. Esma'da her yönüyle Tatar hayatı, Tatar hayatında var olan hastalıklar ve çareleri, bir kalem üstatlığıyla, edebî bir şekilde ortaya konmuştur. Esma'daki kahramanlar da Selîme'de olduğu gibi gerçek hayattan alınmış, idealleştirilmiş, Tatar hayatında olması arzulanan tiplerdir. Yazar her iki eserinde de ictimaî ve ailevî reform yapmak için edebiyatı kendisine araç olarak seçmiştir. Esma'nın kahramanlarından; Abbas Molla (Yunus Hazret), Ayşe Abıstay, Esma (Zeynep), Salih Bay, Selim Babay, Yusuf Babay ve karısı, Muallim Ali iyiler tarafını temsil eden idealleştirilmiş kahramanlardır. Eserde iyiler amellerine göre mükâfatlandırılmıştır. Hikmet Hacı, kızları, molla enişterleri, oğlu, Hamide, Zeynüş, Yahudi avukat, Bikbolat Hazret, Hasan ve Hüseyin Hazret, Musa ve kızı ise kötüler tarafını temsil eden Tatar hayatında var olan olumsuzlukların cesurca ortaya konulmasında oluşturulan tiplerdir. Eserde kötüler amellerine göre cezalandırılmıştır.

Doğu ve Batı medeniyetini yakından tanıyan Rızaddin Fahreddin incelenen eserlerinde bu iki medeniyeti karıştırarak, karşılaştırarak, usta bir kalemle okuyucuya sunmuştur.⁷ Yazar toplumda gördüğü fuhuş belasının sebebi olarak parayı görmekte, bir şeyler yapılması gerektiğini belirterek zenginlere şöyle seslenmektedir:

“Ey hürmetlü İslâm bāyları!... Vāy bāy uğılları!... Kürseñizçä sizlerññ aqçañız kımleñ helāk itmez!... Ve kımleñ dünyâ âxiret bexıtsızlerñden eylemez!... (675) Bır qeder olsun inçâf yuq mı, başqa milletler kibi bızlere hem fibret ve hamıyat izhâr ideçek vaqıtlar henüz yıtmedı mı?” (EYAC; 674-676)

Bir yazar eserini oluştururken, döneminin sanat anlayışından bağımsız kalmayabilir. Devrinde kabul gören sanat anlayışı doğrultusunda eserini oluşturabilir. Rızaeddin Fahreddin'in eserlerini yazdığı dönemde ise genel sanat anlayışı ahlakçı tutumdan yanadır.

O devirde bu ahlakçı tutum bir moda hâlinde devam etmektedir, bu yüzden meslekçe hikâyeci olmayan Rızaeddin Fahreddin bu eserleriyle, bir ahlakçı olarak öteki yazarlara oranla daha başarılıdır.⁸ Tasvir konusu olarak gerçek hayatı ve gündelik olayları ele alan, kişiyi tasvir ederken millet meselesini de aydınlatan aydınlanmacı yazarların, Tatar halkını uyandırma, milleti bilinçlendirme, kültürel yönden ileri gitmiş milletler ile aynı düzeye çıkarma düşüncesiyle kaleme aldıkları eserler dizisinde yer alan incelenen iki eser de düşünce ve

⁷ Abdurrahman Sadi, Tatar Edebiyatı Tarihi, Tataristan Devlet Neşriyatı, Kazan, 1926. s. 105-114.

⁸ Taymas, a.g.e., s., 22. İ. Davutov da 19. yüzyılın sonlarında edebiyatın sanat toplum içindir görüşüne hizmet ettiğini vurgulayarak bu devirde yazarların fikirlerini halka ulaştırmak için güzel edebiyatı kendilerine kural edindiklerini belirtmektedir. Davutov Rızaeddin Fahreddin'in de Selîme ve Esma adlı eserlerinde diğer edebiyatçılar ve fikir adamlarıyla aynı düşüncede olduğu kanaatindedir. Bakınız: Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası; Ufa, 2006, s. 21,.

görüşleri bilinçli, yeni fikirli ve ahlaklı, ideal kahramanlar etrafında gerçekleşen olayları ele almaktadır.⁹

Rızaeddin Fahreddin bu eserlerinde kendine özgü bir yazı dili, üslup ve ifade biçimi kullanmıştır. Rızaeddin Fahreddin ileride bütün Türk dünyası için genel bir yazı dili oluşturma amacına¹⁰ hizmet ederek eserlerini yazmıştır. Abdullah Battal Taymas: “*Onun yazı dili Kazan Tatarcası temeline kurulan, fakat Arapça sözler ve deyimlerle dolu bulunan, tanınmış Kazanlı muharrir ve mütercim Kayyum Nasırî'ye benzemediği gibi arışı Kırım Tatarcası, argacı İstanbul Türkçesi olan bir dökümeden ibaret bulunan Gaspıralı diline de benzemezdi. Şahsına has bir tür olan Musa Carullah Bigi'nin diline de aykırı idi.*”¹¹ ifadelerine yer verir, Rızaeddin Fahreddin ve Musa Bigi'nin dilinin bilinçle işlendiğini, özgünlük kazanmış olduğunu belirtir.¹²

Ayaz İshakî'nin de dediği gibi Selîme ya da İffet'le Rızaeddin Fahreddin, uyanan gençliğe millî yolu göstermeye çalışmıştır.¹³ Rızaeddin Fahreddin'in aşağıdaki dipnotta verdiğimiz kendi açıklamaları da Ayaz İshakî'nin bu görüşünü desteklemektedir.¹⁴

Rızaeddin Fahreddin, Tatar edebiyatının önemli kalemlerinden Abdullah Tukay'ın 1912'de Yalt-Yult dergisi redaktörü Ahmet Ormancıyev'e yazdığı bir mektupta¹⁵ ‘*Rıza Kaziy.... Esmâ, Selîme gibi kitapları ile kuvve-i tahririyesini ve hatta şiiyiyesini gösteren ve umumen ifadesi açık, yazı tarzı sade ve güzel bir yazardır.*’¹⁶ şeklindeki övgü dolu sözlerinden de anlaşılacağı üzere döneminin edebiyatçıları tarafından takip edilen, okunan bir yazardır. Ancak, Kopkinski'nin “... *Şiiyetsiz ancak hoş fikirlerle dolu, az da olsa şiiyete sahip olmayan eser fikrî inkılâp yapan unsurlardan biri olan klasik bir eserdir.*”¹⁷ ifadelerinden de anlaşılacağı gibi eserlerinde fikir yönü ağır basan bir yazardır.

Rızaeddin Fahreddin'in döneminde takip edilen bir yazar olduğunu ve bazı eleştirilere maruz kaldığını yukarıda belirtmiştik. Bu eleştirmenlerden biri de Kopkinski'dir. Kopkinski'nin yukarıdaki tenkidinden sonra Rızaeddin Fahreddin Gafil bin Abdullah adıyla bir açıklama yazmıştır.¹⁸ Rızaeddin Fahreddin'in açıklaması şöyledir: “*Ben Selîme'yi*

⁹ Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt IX, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 687.

¹⁰ Rızaeddin Fahreddin, Tatar ve Başkurt edebiyatını birbirinden ayrı görmemektedir. Ural Volga boyu Türk edebiyatı şeklinde düşünmektedir. (Bakınız: F. G. Hisamitdinova, G. B. Huseyinov, M. H. Nadirgulov (Otb. Redaktör), R.M. Bulgakov, G.H. Abdrafikova; Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası; Ufa, 2006, s. 14.) Ortak bir dil oluşturma çabasına hizmet edercesine eserlerinde kullandığı dil de bunu göstermektedir.

¹¹ Taymas, a.g.e., s.23-24.

¹² Taymas, a.g.e., s. 24.

¹³ Özalp, Hakan Ömer, Rızaeddin Bin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Alim, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s. 143.

¹⁴ Özalp, a.g.e., s.144-145.

¹⁵ Özalp, a.g.e., s. 143.

¹⁶ Özalp, a.g.e., s.143.

¹⁷ Özalp, a.g.e., s.144.

¹⁸ Açıklama için bakınız; Özalp, a.g.e., s. 144. Özalp, Selîme ya da İffet (s. 145–146) ve Esmâ ya da Amel ve Ceza'nın (s. 145–148) özetini de vermektedir. Özalp Gaynullin'in Tatar Edebiyatı Tarihi'nden (cilt n. 322–324) yararlanmıştı. Özalp, Ömer Hakan: a.g.e., s. 145-148. Muhammet Gaynullin de 83-91. sayfaları arasında eserlerin değerlendirmesini yaparak özetini vermektedir. Bakınız: Gaynullin, a.g.e., s. 83-91. (Gaynullin Muhammet; Tatar Edipleri, Tataristan Kitap Neşriyat, Kazan, 1978.) Her iki özete baktığımızda tespit ettiğimiz bir iki yanlış vardır. Özalp, “*Zeynoş da adını Zeyneb'e değiştirek...*” (Özalp, a.g.e., s.147.) demektedir. Hâlbuki Esmâ'ya Zeynep ismini onu hastaneden çıkarken yanına alan ve başına bir iş geleceğinden korkan, eserde ismi verilmeyen bir kadın vermiştir. Bakınız: Esmâ ya da Amel ve Ceza, s. 123–124. Aynı yanlış için bakınız: Gaynullin, a.g.e., s. 87. İkinci yanlış ise Özalp'ın “*Çünkü aynı hikâyeyi Arabistan'da karşılaşmış mektebine muallim olarak*

milletimiz arasında hikâye ve roman yolunu açmak için yazmadım. Zaten ben hikâye ve roman yazmayı kendine meslek edinen biri de değilim. Bana göre, çok önemli ve pek yüce bir iki manevî ve ruhanî maksadım vardı. Bunları gerçekleştirebilir mi diye Selîme'yi ve onun eşi olan Esmâ'yı kaleme aldım. Şiiriyetten, manadan uzak cümlelerin tamamı bu amaçlarımı gerçekleştirebilmek için yapılmış şeylerdir. 'Yâr için ağyara hizmet ettiğim aybolmasın! Bir gül için bağban min hare hizmetkâr olur'. Bundan başka Selîme ile Esmâ benim gençlik zamanlarımın yadigârları ve içimdeki hüznün ve elemelerime, hasret kaygılarına ortak olan sırdaşlarımdır. Bu eserlerdeki –eser ismi verilmesi uygun görülmezse bu şeylerdeki kusurları gösterenlere karşı söz söylemeye fazla gerek görmem. Ne kadar uğraşılışsa Leyla'nın kusurları Mecnun'a gösterilememiştir. Ben de Mecnun kabilinden bir kişiyim.”¹⁹

Başkurt ve Tatar halkının geçen asır medeniyetinin ve ilminin geniş görüşlü, ansiklopedist, marifetçi, tarihçi, din bilgini, filozof, edebiyatçı ve biyografi yazarının²⁰ da böyle bir amaç ve düşünceye sahip olması yersiz olmasa gerek.

Bir yazarın özgür düşüncelerle ortaya koyacağı eserin yazara yenilik kapısını açacağı muhakkaktır. Rızaeddin Fahreddin'in eserini yazdığı dönemlerde sansür makamı acımasızca işlemeye devam etmektedir. Ne yazılırsa, nasıl söylenirse eser sansür makamından geçer veya geçemez bunun bir kriteri de yoktur. Rızaeddin Fahreddin de tedbir amacıyla, yazdığı bazı eserlerini İsmail Gaspıralı'ya göndererek onun fikirlerini almıştır, eserlerinin sansür komisyonundan geçip geçmeyeceğini sormuştur. Selîme ya da İffet de Gaspıralı'nın görüşü için gönderdiği eserlerden birisidir. İsmail Türkoğlu Gaspıralı'nın bu eseri okuduğunu, sansür tarafından müsaade edilmeyeceğini düşündüğü yerleri çizdiğini, eserin basıldığı takdirde okuyanlara hayli fehim ve fikir vereceğini belirttiğini söylemektedir.²¹

İsmail Türkoğlu, Rızaeddin Fahreddin'in Selîme ya da İffet adlı eserinin kısa bir özeti verdikten sonra eserin iki kahramanının (Selîme ve Tatar şakirt) o günkü Tatar toplumunda olmayan tipler olduğunu, Rızaeddin Fahreddin'in bunları kendi hayalinde canlandırıp Tatar hayatına sokmayı ve bunlar vasıtasıyla Tatar toplumu için yeni, sosyal bir hayat kurmayı hedeflediğini,²² Tatar edebiyatında ilk defa özlenen Müslüman gençlerinin portresini çizdiğini²³ belirtmektedir.

Rızaeddin Fahreddin incelenen eserlerini kendi ismiyle yayımlamamıştır. Selîme ya da İffet'i Gafil bin Abdullah müstear ismiyle yayımlamıştır²⁴. Döneminde acımasız eleştirilere de

getirdiği *Bikbulat (Abbas) Molla'dan da dinlemiştir.*” cümlesinde geçmektedir. Salih Bay'ın Arabistan'da karşılaşmış mektebine muallim olarak getirdiği Abbas Molla'nın ismi Bikbulat değil Yunus Hazret'tir. Bakınız: (EYAC; 1319–1323) Aynı yanlış için bakınız: Gaynullin, a.g.e., s. 88.

¹⁹ Özalp, a.g.e., s.144. Aynı açıklama için bakınız; Türkoğlu, a.g.e., s.123-124, Aynı husus için bakınız: Gaynullin, a.g.e., s. 91.

²⁰ F. G. Hisamitdinova, G. B. Huseyinov, M. H. Nadirgulov (Otb. Redaktör), R.M. Bulgakov, G.H. Abdrafikova; Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası, Ufa, 2006, s. 8.

²¹ Türkoğlu, İsmail, **Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, 2000, s.121.

²² Türkoğlu, a.g.e s. 121–122

²³ Türkoğlu, a.g.e s. 319.

²⁴ Selîme ya da İffet, 2. Baskı, Selîme Başlıklı Bölüm, Haritonef Matbaası, Kazan, 1904, s. 3, Yazarın böyle bir yola başvurma sebebini Ömer Hakan Özalp yazarın kendi yazdıklarından şöyle aktarmaktadır. "Selîme ile Esmâ'yı yazmamın sebebi roman tertip etmek değil, gönlümde yerleşmiş faydalı fikirleri, kendi dilimizle yazıp okuyuculara ulaştırmak idi. Diniye nezaretinde çalışmamdan dolayı bu eserlere yöneltilecek leh ve aleyhteki fikirleri iştebilmek için eserlere kendi adımı koymayarak müstear isim kullandım. Bilhassa Selîme hakkında kötüleyici, kınayıcı çok şey yazıldı.

maruz kalan Rızaeddin Fahreddin: “Selîme ile Esmâ’yı âlimlerden bazıları sevmедiler. Bunların bana ait olduğunu bilselerdi başıma kıyametler koparırlardı... Oysa bunlar Hemedânî, Suyutî ve Harîrî’nin eserleri gibi şeylerdir. Onların bu tür eserleri çağdaşlarınca kötü karşılanmazken nasıl oluyor da bizim yazdıklarımız büyük bir günah sayılıyor?”²⁵ şeklinde kendi eserlerini savunmaktadır. Yazar Esmâ yâki Amel ve Ceza’da da aynı konuyu: “Kureyş şâ’iî olan Ümer bin Rabî’a kendî şî’rînî in büyük şahâbeler hüzüründe ukup tehsîn ve âfarin alur idî. Hâlbuki bu zât şî’rînî kübîş qara küzli mawbûbeler ve xüşûşa (seriyâ) medîwînde olur idî.

«Ereb ve geçen aşîrlar İslâmlarından in mühterem zâtlar «Anter, Seyf, Zıvalizen, Elfün Leylün ve Leyletün kibî nûman ve hikâyelerî yazdıqları ve bundan kamâlatlarına kemçilik degîl, şeref keldîğî hâlde bîzîm «âlimlanmıza millî ve edebî xüşûşâ ehlâk ve «â’ile ahvâlînî tevsîn itmege dâ’ir nûman ve hikâyeler yazmaq ne cehetden kemçilik olablür? Yuqşa bîzîm «âlimlanmız mejkûr eserlerî yazan zevât-ı kirâmdan da bülend bîr mertebeye inşâdler mi?!... Alay ise sevînç bîzlerel!...

Warîrî, Hemedânî, Suyûşî maqâmâtları nûman degîl de nedir?!... Edebiyât-ı Fârisîyeye revnağ viren Şeyx Se-dî Welâretlerînîñ Gûlistân nâm mübârek ve «ezîz eserlerî in güzel bîr nûman degîl mîdîr?!...” (EYAC; 215-221) cümleleriyle münazaralı anlatım tekniğini kullanarak, etkili bir şekilde dile getirerek bir nevi kendisini de savunmaktadır.

Ömer Hakan Özalp, incelenen her iki eserin döneminde büyük bir ilgi gördüğünü, 1909’da Şura dergisinde okuyuculardan istenilen ‘şimdiye kadar kendi dilimizde yazılıp matbuat âleminde çıkmış edebî eserlerden, en faydalı, en güzel bulduklarından on tanesinin ismini yazmaları’ isteğine gönderilen dokuz cevaptan yedi tanesinde Selîme yâki İffet, dört tanesinde de Esmâ yâki Amel ve Ceza’nın adının verildiğini belirtmektedir.

Davutov, Selîme ve Esmâ adlı eserleriyle Rızaeddin Fahreddin’in marifetçilik edebiyatının gelişmesinde derin izler bırakan bir şahıs olduğunu vurgulamaktadır.²⁶

Muhammet Gaynullin, eserlerin bazı aksak taraflarının olduğuna bakılmadığında, edebiyat meydanında yeni doğup gelen uzun hikâye ve romanlar arasında bu eserlerin ilklerden olma özelliğine değinmektedir. Gaynullin Esmâ’yı sanatça işlenme bakımından da itibarlı bulmaktadır.²⁷ Davutov da edebiyatçı gözüyle iyice incelendiğinde eserde bazı eksikliklerin olduğunu, yazarın bunun farkında olduğunu belirtmektedir.²⁸

Rızaeddin Fahreddin’in incelenen eserlerini Tatar romanında kadın çerçevesinde değerlendiren Ayšen Uslu Bayramlı, Esmâ’da kız çocuklarının eğitimi konusu ile yetim çocuklar meselesinin ele alındığını, gerçek hayatta kimsesiz kalan çocukların başkaları tarafından felakete sürüklenmelerini engellenmek için harekete geçmek gerektiği, bu görev için zenginlere seslenildiği, yazarın anlatıcının ağzından aile içindeki çocuğa terbiye verilmesinin anna-babanın görevi olduğu gibi öksüz ve yetim çocuklara terbiye verilmesi görevinin toplum üzerinde olduğu fikrinin vurgulandığını belirterek eserin kısa bir özetini

Öyle ki bunların toplamı kitabın kendisinden hacimli idi.” Bkz. Özalp, a.g.e., s.144-145. Muhammet Gaynullin de yazarın kendi ictimaî görüşlerini aktarmak için bu eserleri yazdığı kanaatindedir. Bakınız: Gaynullin, a.g.e., s. 84.

²⁵ Özalp, a.g.e., s.143.

²⁶ Özalp, Ömer Hakan; a.g.e., s.143.

²⁷ Gaynullin, a.g.e., s. 91.

²⁸ Davutov, İ.; Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası; s. 22, Ufa, 2006.

vermektedir.²⁹ Bayramlı, Selîme'yi: “*Bu telif eser yoluyla yazar gerçek hayatta da kızların temel okuma-yazma başarılarının dışında yüksek düzeyde eğitim alabileceklerini, birkaç dil öğrenebileceklerini, gerektiğinde aile işlerinin başına geçip bu işleri büyük bir ustalıklarla yönetip para kazanabileceklerini, bilgi ve görgülerini arttırmak için başka ülke ve şehirlere yolculuk edebileceklerini, göstermek istemiştir.*” şeklinde değerlendirmektedir. Yazarın döneminde ağır eleştirilerle karşılaşmasının sebeplerinden birinin eserin kadın kahramanı Selîme'nin evlenme teklifinde bulunması olduğunu belirtmektedir.³⁰

Yukarıdaki tartışma, açıklama, değerlendirmelerden anlaşılıyor ki her iki eser de dönemde büyük ilgi görmüştür. Eserlerle ilgili olumsuz sayılabilecek bazı tenkitler yazar tarafından da bilinmektedir, kısmen de olsa kabullenilmektedir. Ancak Rızaeddin Fahreddin eserlerinden neyi maksat edindiğini açıkça ortaya koymak suretiyle bu tenkitleri maksadının gerisinde bırakmış görünmektedir.

Eserlerle ilgili dönemde yapılan yukarıdaki açıklamaları verdikten sonra biz yazarın anlatım ve üslup hususiyetlerini ortaya koyacak değerlendirmelerimize geçmek istiyoruz.

İçinde yaşadığı toplumun bir ferdi olarak yazar, yaşadığı toplum ve dönemin meselelerine elbette yabancı kalmaz. Ahlakçı bir yazar olan, üslubunda didaktikliğin hâkim olduğu Rızaeddin Fahreddin de bu eserleriyle kapitalizmin pençesindeki Tatar hayatının en ağır, en karanlık, en felaketli yanlarını göstermektedir.³¹ Yazar dönemiyle ilgili eğitim, usul-i cedid ve eski usul eğitim, kadınların toplum hayatındaki yeri ve dramatik yazgıları, anne ve babadan alınan eğitim, ahlak, dönemin ticarî anlayışı, dinî yaşam ve mollalar, önceki dönemlerde sahip olunan ticarî anlayış, dilencilik, tefecilik, çok eşlilik, fuhuş gibi konuları ele almaktadır.

Rızaeddin Fahreddin, gerçek hayata dair, gündelik yaşama ait realist unsurları, tatlı bir didaktik üslupla yoğurarak samimi bir hava içinde ama tezini sağlam bir zemine oturarak, açıklayıcı anlatım ve münazara tekniğinin imkânlarını kullanarak okurlarına sunmaktadır.

Yazar Esmâ adlı eserinde kişi ile muhit arasındaki bağın, kişiler arasındaki münasebetlerin, yaratılışın kişinin bahtlı veya bahtsız olmasındaki etkilerini açık bir şekilde vermeye çalışmaktadır. Eserde yaşamın manası gibi felsefî düşüncelere de yer verilmektedir.³²

Eserlerin isimlerine baktığımızda her ikisinde de “yaki” bağlacı bulunmaktadır. Abdullah Tukay'ın şiirlerini isimlendirmesiyle ilgili Fatma Özkan: “*Tukay'ın şiirlerinden birine Tanzimat devri şair ve yazarlarının eserlerine “yahut” ile bağlanan iki isim verme modasından ilham olarak ‘Şekirt Yahut Bir Tasadif’ başlığını koymasını Türk edebiyatının tesirini görmek bakımından ilgi çekicidir.*”³³ demektedir. Eserlere iki isim verme modasından Rızaeddin Fahreddin'in de etkilendiğini ve bunu uyguladığını söylemek mümkündür.

Her iki eser de bölümlerden oluşmaktadır. Yazar bu bölümler için “Bab” kelimesini kullanmaktadır. (EYAC; 997, 1226, 1251, 1338, 1339, 1375, 1417, 1429, 1448 vs.)

²⁹ Uslu Bayramlı, Aysen, “*Tatar Romanında Kadın: İbretten İdeal(izm)e*”, (Derleyen) Pultar, Gönül; Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural, Tetragon Yayınları, Ankara, 2008, s., 300-302)

³⁰ Uslu Bayramlı, a.g.e., s., 303-306.

³¹ Gaynullin, a.g.e., s. 86.

³² Davutov, a.g.e., s. 22.

³³ Özkan, Fatma; **Abdullah Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma)**, Ankara, 1994, s. 84.

Esma ya da Amel ve Ceza 30 bölümden oluşmaktadır. Yazar eserini bu şekilde bölümlere ayırarak monotonluktan kurtarmıştır. Eserin bölüm isimlerine bakarak kahramanları ve kahramanların gelecekleri hakkında bilgi elde etmek mümkündür. Eserin bölüm isimleri aşağıdaki şekildedir:

Abbas Mulla, Esma, Hikmet Hacı, Selim Babay, Terakki Tarmuzları, Kim Usal?, Abbas Mulla Mektubu, Gönülsüz Haber, Biçare Esma, Yusuf Babay ve Kartçı, Saf Muhabbet, Şeytan Yalçısı, Vakzal ve Misafirler, Gine Vakzal, Dilenci Kız, Zeynüş Abıstay ya da Dilenciler, Yeş Kız ve Hatunlar, Ana ile Kız, Terbiyehane, Salih Bay Hikâyesi, Gine Terbiyehane, Muallime Hanım, Bu Muallime Ne Olacak?, Bikbulat Hazret ile Muallim Efendi, Hikmet Hacı'nın Son Günü, Muallimeni Talipler, Eski Kişiden Yeni Haber, Bahtlı Esma, Abbas Mulla, Zevce ve Zevce

Selim Babay adlı bölüm diğer bölümlerden ilgisiz bir bölümdür. Yazar, Esma ya da Amel ve Ceza'da Selim Babay başlıklı bölüme geçerken Selim Babay'ın Esma hikâyesinin kişilerinden biri olmadığını belirtmektedir. Ancak anlatıcının araya girmesi ve bu bölümü yazma sebebi olarak bir önceki bölümün sonlarında, bir sonraki bölümü yazmaya mecbur olduğunu belirten ifadeler bölümleri birbirine bağlamaktadır.

“Abbas Mulla'nı hem böyle bir medâhin olmağdan qutkarmış olan Selim Babay, her ne kadar Esmâ' hikâyesinin kişileriinden değil ise de bu ürinde tercüme-i wâitinden bir miqdâr yazmaya mecbûr olduk.” (EYAC; 152)

“Bikbulâd Hezret Başkürd memleketinde birinçi mişk câhibi olan Wikmet Wâci kiyevi olduğu hâlde niçün bu kadar küb ve bây hâtunlar almaya mecbûr oldu? Bunı sebebiñi bilmek Wikmet Wâci târixiñin cuñ cawifesini uçumaya bağlandığı ceheñden kileçek bâbi yazmaya hâcet tüşdü.” (EYAC; 1119)

“Esmâ'nın hebeñ terbiyehâneye değil bütün şehere taralmış ve her kım hayrâne çalub şâyleşmekdeler idî. Lakin F..... şehrinde vafât olan Esmâ' ile ‘Ereb şahrâlarında vafât olan Abbas Mulla ne revîşde böyle birbirine selâmet olarak kavışdılar?... Bunı beyân iylemek için ise keleşek bâbları yazmaya lüzûm vardır.” (EYAC; 1336-1338)

Bu bölümler belli konu başlıkları şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bölüm isimleri bazen açıklanan, hakkında bilgi verilen bir konu ismi olurken bazen kahramanlardan birinin ismidir. Örneğin Abbas Molla, Esma, Hikmet Hacı, Selim Babay gibi bölümler, kahramanlardan hareketle isimlendirilmiştir. Terakki Tarmuzları, Kim Usal? Yusuf Babay ve Kartçı, Terbiyehane gibi bölümlerin isimleri ise bağımsız gibi görünen konu başlıkları şeklindedir.

Eserlerde bölüm isimleri bazen anlatılacaklarla ilgili tahmin verecek şekilde olmaktadır. Abbas Molla Mektubu, Gönülsüz Haber, Biçare Esma, Bu Muallime Ne Olacak? Eski Kişiden Yana Haber, Bahitlü Esma adlı bölümlerin ismine baktığımızda burada ne anlatılacağı ile ilgili tahmin yürütmek veya heyecana kapılmak mümkündür. Biçare Esma, Şeytan Yalçısı gibi bölüm isimleri yazarın kahramanlarının tarafında veya karşısında olduğu fikrini uyandırmaktadır. Eserin Terbiyehane adlı bölümünde Terbiyehane'den bahsedilmiştir, Salih Bay'la ilgili bilgiler verilmiştir; ancak bir sonraki bölüm Salih Bay Hikâyesi şeklinde isimlendirilerek âdetâ sonradan giriş yapılarak Salih Bay anlatılmıştır. Bazı bölümlerin isimleri aynıdır. Abbas Molla, 1. ve 29. bölümlerin ismidir. Yazar “gine” kelimesini kullanarak farklı bölümlere aynı isimleri vermiştir: Vakzal ve Misafirler, Gine Vakzal; Terbiyehane, Gine Terbiyehane.

Selime ya da İffet de bölümlerden oluşmaktadır. Eserin başlarında Selime hikâyesiyle ilgili bilgiler verilerek: “Hikâyemiz Kazan şehrinden başlayıp İdil üstünden Samara'ya oradan

Esterhan şehrini geçip Bakü'ye kadar uzanmıştır.” denilmektedir. Bölüm başlıklarını sırayla takip ettiğimizde eserde nerelerin ve nelerin anlatıldığıyla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür.

Esere baktığımızda eser 21 bölümden oluşmaktadır. Ancak bu bölümler sayıldığında esasen eserde 20 bölüm vardır. Bunun sebebi ise eserde bölüm isimleri numaralandırılırken 18 atlanmıştır, bölüm isimleri şöyledir:

Kazan, Ana Nasihatı, Şakirtlik, Veda, Parahod, Sefer, İtil-İstüdünt, Bulgar, Muarefe-Tanuşmak, Tarif, İkinci Tedbir, Samara, Usul-i Cedid, Dahı Sefer, Şialar, Türkî kavimleri, Sevda-Ticaret, Bizim Kızlar ve Hatunlar, Muhabbet (Sevmek), Netice

Yazar incelenen eserlerde yer isimlerini bazen kısaltarak vermektedir bazen diğer ismi boş bırakmaktadır. Eserini gerçekler üzerine kurguladığını gösteren bu kısaltmalar her iki eserde de yazarın bir kurgulama tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır.

“**B...** *ķeryeş meşhūr bī ķerye oldığı kibi kendisinde hem ismi yırak yırlere kitmiş me-rūf bīr imām var idī.*” (EYAC; 4)

“**Hikmet Hāci kendisinin F... şehrinde olan xūcūci davā vekilne (advakatına) kiş** yiberüp, eşin bilşüp kendī wüzürına kelürge büyürdi.” (EYAC; 340)

“**Vaqzal** .....yılğasınıñ uñ tarafında ve şeheñ qūyaş başında te'sis idilmışdır.” (EYAC; 598)

“**Sibiriya'da olan meşhūr** ..... *bazārınıñ cuñ künleri oldığından hikāyet itdigimiz savdāgerleñ mezkūr bazardan kaytup varıçılar idig zann olunur.*” (EYAC; 607)

“**Lekin savdāgerler** ..... *bazārından* qaytup keldikler hālde bu “**Darvin**” memyūnları kaydan kelüp kayda varmaqdalar idī?” (EYAC; 614)

“**F ... şeheinde** .....*uramında* kendī xānesinde Zeynüş Abıştay isminde bīr xātūn meişet itmekdedir.” (EYAC; 646)

“**K. .... Şeheinde** olan hesteheñeleñ birinde undan ziyāda müslime hesteler olup, bunlar yanına dehi ayakı şınmış olan yeş bīr kız ketüñ idī.” (EYAC; 694)

“**Bunlar niçe künler şuında Ğ ... şeheine** ytdiler, meger de Şālih Bāy'ın terbiyeheñesi açılmaķı şeher eçinde şāyi' olmuş idī.” (EYAC; 782)

“**Bu istüdünt Ufa vilāyetinde (ğubırmasında)** meşhūr “**S.....**” Familiyasından imiş.” (SYİ; 257)

Yazar incelenen eserlerde tasvirli anlatım ile açıklayıcı anlatımı bir arada kullanmaktadır. Aşağıdaki cümlede Abbas Molla anlatılırken, tasvir edilirken açıklayıcı bilgiler de verilmektedir. Diğer örneklerde de hem bir tasvir hem de bir açıklama vardır.

“**Kırk yaşlarında olan bu imāmin** ‘ā'ilesi (ceme-etli) ‘**Ā'işe** isimli hātūnyla Esmā' isiminde bīr dāna kızdān ‘ibāret idī. ‘**Abbās Mulla'nın** (İmāmin ismi'dir) başka balaları hem olmuş ise de, cūmlesī vafāt olup yalnız uşbu kıızı dūnyāda yaşamaķda idī. Uşbu sebebden, Esmā', bu ‘ā'ile eçinde in sevğlü bīr cān idī.” (EYAC; 5,6)

“**‘Abbās Mulla'nın** itikādına küre se'ādet; yūrt, yir, kıyüm, calum, at, şūn'dan ‘ibāret olmay belki üst bñün, tamaq şük, cān fınıç olmaķdan ‘ibāret idī.” (EYAC; 66)

“B... Keryesinden yırak değil kışığına bir keryede uşumayınca mulla olan bir cāmi mürid var idî. Bunîñ eş işanlar münâkıbleñni şüylemek ve kerāmetleñni rivāyet itmek ve aña tab'a kendîñni kürmüş ve kürmemiş dūşleñni, hikāyet eylemek idî. ” (EYAC; 310)

“Kazan – Rüssiya Devletinde ulug bir şehir olup Kazan vilāyeti (gubırnası)ñni merkezdir. Kazan yılğasınıñ şul yağında ve “İl”ge kuşılğan urınında büyük tübege binā’ idîlmüşdür. Tarih zabıt itmegen vaqıtdan birü Kazan şehriñ (Bulgar) ğa tābi’ bir savdā ve ticāret merkez idî. Bu tārīxden dürt yüz yıl elik hem bik meşhür idî. ” (SYİ; 1-5)

“Cey ve yaz künlerinde her yırdı bir wüzür, her urında başka bir rāwet olur ise de Ufa şahraları ikñçidir. Kırım, Cazayir, İtalya, Şivesya havāları uşandağ şu ve şahraları hem tavları medw idîlinür. Lekin Ufa şahralarını medw itmekden il kışka ve çelemeler cāciz kalmağdadır! ” (SYİ; 83-85)

“Bulgar şehriñ elik zamānlarda meşhür bir şehir idî. Ulug bāzārı ve savdāsı olup, hattā ki cEreb karvānları kilür idî. Bulgar halıqları Gırmaniya, Şvitsiya, Şimāli Rüssiya, Sibiriya memleketleñne sefer idüp savdā kılurlar idî. ” (SYİ; 334-336)

İfadeye gerçeklik duygusu kazandıran etmenlerden biri de başkalarına ait sözlerin değiştirilmeden metinde verilmesidir, yani ifadenin doğrudan verilmesidir. Rızaeddin Fahreddin de incelenen eserlerde doğrudan anlatım tekniğini kullanmaktadır.

“Cemāat ise: “Ey hezret! Allah rizā olsun! Balalarımız üç yılda uşulaçağ deñsleñni bir yılda uşusunlar, bir balamız urınına üç balamız uşusun! Zinhār hezret üziñ bilgençe uqu! Zinhār hezret balalarımıza hüdmet eyle!...” diye bir yulı davış virdiler. ” (EYAC; 46-49)

“Büyürñiz ne diyor: “Kriñil ile kara tahtağa yazmağ şer’etke hilāf, şuñira anı büzup almağ da harām!” İşitdñiz mi yaña wel’ret süziñ?!... ” (EYAC; 267-269)

“Lekin işan hezretñ mañlūbı Mūsā’ñı kütqarmağ oldığında Yehüdi süziñi fehīm itdñi şuñında “Büyle olsa Mūsā helāş olaçağ mı?” diye sü’āl idî. ” (EYAC; 34)

“Mejkür dū’ā’ñın başında: “Kimde kim bu dū’ā’ñı yılında bir kere olsun uşumaz üzi uşıy bilmediğinde bilvçiden uşutmaz ise ..... değıldir.” diye pek kırıñıç süz yazılmış idî. ” (EYAC; 706)

“Mejkür sü’ālñ cavābında: “Mezbüre mü’ellime büyle kamālatı sāyesinden hātün ve millet anası olmaya istihkāk kesib idebilmiş.” diyor isek hiç bir cākıllı zāt bizleñ tahta’ itmez.” (EYAC; 1036)

“İlim Kıtay’da olsa da ezleñiz” digen süzge binā’en aşıl vañanıñ ve cānım beraberinde olğan anamı kaldırıp niçe yüz çakırım mesāfede Kazan şehriñne yullanmış idim.” (SYİ; 23)

“Uşugan deñsleñniñ teftiş idirge ve ihtisāb kılurğa hiç kimniñ haqqı olınmaz idî. “Seniñ içün bu cilm kerek, bu cilm kerek değıl, yāki mükkedem bu fen ile şüğil itmek lāzım. Şuñira felen fen ile iştiğāl idirñiñ.” diye meşveret viñv bir kimseniñ va’ifası değıl idî. ” (SYİ; 57, 58)

“Bu süziñni Selime Tutaş ibdeşine Fārisiçe terāme itdî ve rizālīk ile, şādılık cavābını alup baña qarap, cErebçe olaraq laşif ve nāzik davışı ile: “Bu kibî merwemetiñizge şükir itmekden acizmiş. Seferde urın işār itmek (virme) ulug ademçilikdir, ikrāmıñı şādlanup qabül idemiz, yağış isimleriñiz memleketiñizge qeder yüklep kidirmiz.” didî. ” (SYİ; 200, 201)

“Babalarımız: “**Yığıt kişige yıtmış türli hüner az.**” diseler de, bızım yıtmışımızge bir türli hüner olmadığını bilür isek hayrân qalurlıq!” (SYİ; 447)

“**Akıllı kimse aldanmaz da aldamaz da.**” diyorlar. ” (SYİ; 838)

Yazar incelenen eserlerde dolaylı anlatım tekniğinden de faydalanmaktadır.

“**Biş kün cuñ Yehüdi bāy hānesine qeryeye kelüp yıtdı. Hem de eşni bilışdığnı, eger de haqqını Abbās Mulla yazdığı delil ile işbāt idlse Abbās Mulla, hem Mūsā yanına kideçeğnı süyledı.**” (EYAC; 342, 343)

“**Hesen Hezret Rusça uqumaq resim çıkartmaq işül-i cedide mektebi açmaq harām idğnı süyledıği hâlde Hüseyin Hezret ise helâl idğnı beyân eyler idı.**” (EYAC; 827)

“**Beni kürdığı ile şelni alup başını ürütdı, hem tuğru qarap, parağud ile ne qeder varaçakımı şıradı.**” (SYİ; 206)

Şair ve yazarlar duygu ve düşüncelerini bazen bir şeyler söyleyip tam tersini kasdederek ifade ederler. Metinde etkileyici ve çarpıcı bir anlatım oluşturmanın yollarından biri olan tarizli anlatım Rızaeddin Fahreddin’in eserlerinde de kendini göstermektedir. Aşağıdaki cümlelerde usul-i cedide hilafına yazılan eserleri eleştirmesine rağmen böyle eser yazan âlimlere “büyük”; böyle eserlere de “mübarek” sıfatını kullanarak tarizde bulunmuştur. Devamında gelen cümlelerde yazarın bu eserlerle ilgili fikirlerini söylemesi tarizde bulunduğu göstergesidir.

“**Abbās Mulla mektebini şıraf işül-i cedide ile uqutdığı hâlde avamlara bunıñ işimni işitdirmey belki yalnız işül-i cedidenin fâ’idesinden xeber virmişidı, lekin eger de “işül-i cedide” diye zikir itmış olsa da meħelle tarafından gıne süz olaçaq değıl idı, zirā bu vaqıtlar işül-i cedidenin yaña maydāna çıkdığı vaqıtı olup, Qazan ve Qazan atrāfinda olan büyük âlimların işül-i cedide hilāfına olarak yazmış olan mübârek eserler Qazan matbaalarından çıkup yıtmemişidı. Lekin işül felāndan ziyāda, avām halklarınıñ bu bi-çāra ve miskîn qarindeşleriniñ zararına ye’ni anların hemişe nādānlıq âleminde yeşemeklerine ve â’ileleriniñ hem terbiyesiz ve mersiyeye uqulinaçaq bir wâlde şırmaqlarına sebep olan bu eserler Abbās Mulla’ın zararına değıl fâ’idesine yardım virecekler idı.**” (EYAC; 50-51)

“**Yağşı nerseler arasına naçār nerseler şalup, bir bahādan yıbermek aqçaya âciz bulup qarız şıramış kimseye aqça yanına sigiz tinlik sitsaları yığirmı tin bahāya quyup virmek bāzārlara çitden alıvçı ve satıvçı küb keldığinde uçsız ve kımmet alup çit savdāgerleñ bizdğirmek şunıra tamām üz tilegençe yalnız irkñlep çatmaq savdāğa mähirlik imış!..**” (EYAC; 119) Bu cümlelerde ise ticarete kullanılan yöntemlerin “savdāğa mähirlik” ifadesiyle tariz edildiği görülmektedir.

Selime yaki İffet’te de tariz sanatından faydalanılmıştır.

“**Meşelā Ürinburg gubırnasında (vilāyetinde) yüz islām qeryesine, mekteb işimne lā’ık bir şey olmadığı hâlde, ağız açmay ve bir kelime süz itmey, rāwet yüñgen çātlar, her qeryede mekteb açılıp imān, islām, uqumaq, yazmaq, şilimwāl kibi şer’et wükimleri hem tewsîn-i axlāq kibi işül-i meşetge fâ’ideñ nerselerini ũgredürge, başlandığında islām ve şer’et nāmına olarak her tarafından davış virürge ve nidā kılurğa başladılar. Ne büyük hamiyatlı kimseler ve bid’etden kırkıvçı zātlar imişler!!! ...**” (SYİ; 641) Yukarıdaki cümlede bir önceki

cümle okunduğunda bir tariz olduğu görülmektedir. Aşağıdaki cümlelerde ise yazar kendi hâlini tariz etmektedir.

“Allahğa şükir! Niçe yıllar Kâzan şehrinde üluğ bir medresede tewcîl idüp bir kızınıñ süylegenlerini añlar yâki añlağan kımse mişâlında diñlar qeder kamâlat kesib itmîş imişim! ” (SYİ; 683)

“Benim edibliğim Xuca Naçriddin laîfalarını bilmek ve süylemekden sibâret idî. ” (SYİ; 688)

Deyimlerimiz ve atasözlerimiz ifadenin keskinliği, zenginliği, özlülüğü bakımından önemli bir yere sahiptir. Geçmişten günümüze kadar ulaşmış, atalarımızın deneyimlerinin az, öz ve etkili bir şekilde yansıtıldığı ifadelerdir. Atalarımızdan kalan söz varlığımızdır. Yazar incelenen eserlerde deyim, atasözü ve özdeyişlerden faydalanmaktadır.³⁴ Abdullah Battal Taymas, Rızaeddin Fahreddin'in bu konudaki tutumunu: “Rızaeddin Efendi, şüphesiz, Farsça da bilirdi. Ancak yazılarında tanık ve pekitici söz olarak Arap edebiyatından vecizeler ve beyitler göçürüyorsa da, Farisî edebiyattan bu gibi göçürmeler ve tanıklamalar yaptığı pek görülüyor. Yalnız Arap edebiyatından değil, İran edebiyatından da bol bol örnekler nakleden Musa Carullah Bigi'den bu hususta da ayrılıyor demektir.”³⁵ cümleleriyle değerlendirmektedir.

Deyimlerdeki mecazlı anlatım dikkate alındığında yazarın mecazlardan faydalandığını söylemek mümkündür. “muvâfiq kürmey” (EYAC; 3), “kulından kelürge ” (EYAC; 8), “üstünden üşürmeye ” (EYAC; 14), “kürñil büzmaya ” (EYAC; 23), “mektebe cıyup tedîm virür ” (EYAC; 31), “âdet tışında, zewmet çıkmecî.” (EYAC; 38), “qürı kırt niâma quymay, bal qürtı işüline, wâli yitdiği ” (EYAC; 53), “küñlümniñ eçindedir.” (SYİ; 24), “kırk yıl ürrur, süz ayteçek yuq ” (SYİ; 56), “başımni alup bir tarafğa kidürge ” (SYİ; 63), “avızımdan şular ağa idî.” (SYİ; 80), “süz açıldı ” (SYİ; 99), “küñlüm şādlanadır.” (SYİ; 103), “yul küstermek ” (SYİ; 104), “küz çalmaq, küçirgic almaq ” (SYİ; 114) örneklerinde olduğu gibi deyimlerden faydalanmaktadır. Yazar, “İrleññ hitmeñi: “Urınlarından tavlarını küçürür” (EYAC; 79), “Tavık düşine tarı kire.” (EYAC; 443), “Dünyâda meşakqatsız, râhet küñlmez.” (EYAC; 468), “Cefâni çekmeyen insân şafânıñ kedirniñ bilmez!” (EYAC; 468), “Et – teninden câni çıkança hemîşe et olup, etliğini idir ” (EYAC; 665), “İlim Kıtay'da olsa da ezleñiz ” (SYİ; 23), “yurğanına küre ayak üzatmay ” (SYİ; 132), “Akıl yeşde olmaz, başda olur.” (SYİ; 141), “İyne taşlansa yirge düşmez.” (SYİ; 156) örneklerinde olduğu gibi atasözlerinden de faydalanmaktadır.

Yazar incelenen eserlerde benzetmelerden de faydalanmaktadır.

“lekin meişetini qürı kırt niâma quymay belki bal qürtı işüline binâ' eylemiş” (EYAC; 53)

“yük tartdırılmış at imgenüp eşden çıktığı kibî vaqıtı yitmezden müqeddem, sabaq ukutdırılmış bala hem imgenüp kalmağdadır. ” (EYAC; 85)

“bîñçi derecede zâlim oldığı hâlde Waccâc kibî kendini ma'lûm küsterebilür idî. ” (EYAC; 116)

“Wikmet Wâci ağaçdan da nādân kızlarından dürdürni” (EYAC; 126)

³⁴ Gaynullin, a.g.e., s. 90.

³⁵ Taymas, a.g.e., s.16.

“bunların in üğri terifleri de “meymün”ler dımeğdir. ” (EYAC; 133)

“may kibî yümşarup kiçirler,” (EYAC; 186)

“şebî-eti qar kibî irür ” (EYAC; 209)

“küñlime uq mişâlında ütüp kırüp urınaşdı. ” (SYİ; 152)

“Parağüdniñ iden ve yukarularında yüñgen ayak davişları bāzârlarda şuvıq timürçlerniñ uramlarına ühşâğan idî. ” (SYİ; 160)

“Erebe’ni maşına kibî üzotğinde ” (SYİ; 229)

“Yil vaqıtında silkingen ağaç yafraqı mişâlında kürdüğim ile tizleñim titremekde ve barça a’zâlarım tirmekde idî. ” (SYİ; 455)

“Bunların akrun ve müntakam yüñvleñni, yırâğdan kelgen üluğ diñiz dulğınlarına üşata idim. ” (SYİ; 517)

“hıyâl daryâsına batup seyrân olmağda idim. ” (SYİ; 519)

“kuvıq mişâlında kabarup” (SYİ; 723)

Yazar incelenen eserlerde karşılaştırmalardan faydalanmaktadır.

“İrleñiñ hitmeti: “Urınlarından tavlarnı küçürür” diyorlar. Lekin hātūnlarıñ himmeti bundan dexi bülendir. Zirā anlarıñ himmetleñ arıslanlardan ğeyretli irleñ kendî fermānları astunda şūtarlar, esteseler, hiç terbiye qabul itmegen irleñ terbiyeñ bir ir itmeye muvaffaq olurlar, irler her vaqıtta hātūnlar ülegençe olurlar. ” (EYAC; 79-81)

“Bu kıyevleñni, iski Mışırılılar esirleñ ne revişde yüñtmışler ise Wikmet Wāci hem şüyle yüñtür ve bundan mişâl alup, kızları da zeveçler şifatiyle değıl hādimler şifatiyle mü’āmele idirler idî. ” (EYAC; 128)

“Hikmet Hāci kızını ne virmez ve ne üzmez belki ülçevniñ diñriñ bir şarafda meyil itdirmey şurğında in sevmekde olan qart xādimi Selim Babay’niñ: “Hātūnsız māl kerek olsa Hikmet Hāci kızını ve mālsız hātūn kerek olsa Süleymān Hēzret kızını alursun!” diye keñeş virdiği üzeñne ‘Abbās Mulla Süleymān Hēzret kızını (‘A’işe Abıştay’dır.) şuradı, alup da kaytdı. ” (EYAC; 140)

“Ereb ve keçen aşırılar İslāmlarından in mühterem zātlar ‘Anter, Seyf, Zıvalizen, Elfün Leylün ve Leyletün kibî nūman ve hikāyeleñ yazdıqları ve bundan kamālatlarına kemçilik değıl, şeref keldiği hālde bızım ‘ālimlanmıza millî ve edebî xüşüşā ehlāk ve ‘ā’ile ahvālñiñ tewsîn itmege dā’ir nūman ve hikāyeler yazmağ ne cehetden kemçilik olabılır? Yuqsa bızım ‘ālimlanmız mezkūr eserleñ yazan zevāt-ı kirāmdan da bülend bir mertebeye irişdiler mi?!... Alay ise sevñç bizlere!!... ” (EYAC; 217-219)

“Başka dlençiler her kimñ ardından güyā alaçaqları var kibî çürap yüñdiklerinde bu kız tuqtamış urınında güyā cānsız nerse veyā külege mişâlında hiç tebrenmey ve kızğalmay nürur idî. ” (EYAC; 644)

“Bir bir söz şüyler olsa ikincisi müşlaqa anıñ hilāfını şüyler idî. ” (EYAC; 824)

“Wesen Welâret Rusça uqumak resim çıkartmaq işul-ı cedîde mektebî açmaq harâm idğîñi süyledğî hâlde Wüseyin Welâret ise helâl idğîñi beyân eyler idğ. ” (EYAC; 827)

“Tâhir Bâý emsâlsiz bir bâý oldığı hâlde İbrâhim Tâhir Bâý'ın yalnız bir balası idğ. Emme Mücellim ise yuqaruda hem didğk, in feqîr bir zât idğ. ” (EYAC; 1227, 1228)

“Ülemâımız arasında başîret ve itibâr şahibleñ oldığı kîbî, şâkırdlerimiz arasında, her ne qeder az ise de meclûmât şahibleñ de vardır. ” (SYİ; 272)

“Dürîst Fransız müwerrirlerñ yazdığına küre, bu yul dünyâda in üzün yul olaçağdır. ” (SYİ; 531)

“Her âlimge mulla demek dürîst olsa da, her mullağa âlim demek câ'iz olmaz. ” (SYİ; 636)

“Selîme Tutaşnîñ âdî kıyüm kıygen vaqıtlarını küb mertebe kürdüm, lekin yaşşı kıyüm kıygen vaqıtlarında müwebbetli oldığı kîbî âdî kıyüm kıygen vaqıtında üzine başqa bir câzibe ve müwebbetli oladır idğ. ” (SYİ; 1000)

Bir yazar söylediklerini haklı çıkarmak ve etkili kılmak için kendi gibi düşünen insanların eserlerini, sözlerini kanıt olarak kullanabilir. Kendi söylediklerine dayanak olarak gösterebilir. Yazar incelenen eserlerde tanık gösterme yönteminden faydalanmaktadır. Yazar aşağıdaki cümlede sefih bir hayatın rahat olmayacağını ifade ederken kendi fikrine ahlak ulemasının fikrini de destek göstermektedir:

“Zirâ aqıl ehîllerñ ve axlâq âlâmasının ittîfâk idğkleriñe küre “Sefâhetde râhet yuğdır. ” (EYAC; 102)

Yazar aşağıdaki cümlede ise roman ve hikâye yazmanın bir alime eksiklik getirmeyeceğini ifade ederken bazı Arap ve İslam alimlerinin eserlerini örnek vererek kendi fikrini desteklemektedir:

“Ereb ve keçen aşırılar İslâmlarından in mühterem zâtlar Anter, Seyf, Zıvalizen, Elfün Leylün ve Leyletün kîbî nûman ve hikâyelerñ yazdıkları ve bundan kamâlatlarına kemçilik değil, şeref keldğî hâlde bizim âlimlanmıza millî ve edebî xüşüşâ ehlâk ve â'ile ahvâlnñ tewsîn itmege dâ'ir nûman ve hikâyeler yazmaq ne cehtden kemçilik olablür? Yuqsa bizim âlimlanımız mezkûr eerlerñ yazan zevât-ı kirâmdan da bülend bir mertebeye irşâdler mi?!... Alay ise sevîñç bizlere!!... ” (EYAC; 217-219)

Aşağıdaki cümlelerde de yazarın tanık gösterme yöntemini kullandığı görülmektedir:

“Üluğ feylesüflerden bîñ: “Dünyâda meşekketsiz, râhet kürlmez.” didğî kîbî babalarımız da: Cefânî çekmeyen insân şafânîñ kedîrñi bîlmez!” diyorlar imiş, lekin bu kîbî miwnet dinñâne ğarığ olan biçâranñ dünyâda râhet küreçeğîñi aqıllar ğâyet yırâğ küürler. ” (EYAC; 468)

“Selîme Tutaş: “Dürîst Fransız müwerrirlerñ yazdığına küre, bu yul dünyâda in üzün yul olaçağdır. 1899'ınçı yılda tamâm olup (Pürt Artur) ğa yitüp fuqtalaçağdır. Üzünliğı ise Müsküva'dan (6050) İngiliz mili olup, sâ'etde utuz dürt mil yûrdıkde Müsqüva'dan Pürt Arturğa un künden az artıqda varılır, bu yul sebebinden Rüssiya'ge beñit ve baylık işğî açılır.” didğ. ” (SYİ; 531)

“Hâfiz Şirâzi'nîñ: “Müwebbetli yûznñ ziyetge ihtiyacı yuğ.” dimiş süzi ne qeder rasit imiş!.. ” (SYİ; 1001)

Bir metinde sayısal veriler iddianın ispatı veya gerçeklik duygusunun pekiştirilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Yazar Selîme ya da İffet'te sayısal verilerden faydalanmaktadır.

“Üzünlîği üç bîñ dürt yüz siksen çağırımıdır.” (SYİ; 247)

“Üzünlîği ise Mûskûva'dan (6050) İngiliz mili olup, sâ'etde utuz dürt mil yûrdâkde Mûsqûva'dan Pürt Arturğa un künden az artıqda varılır, bu yul sebebinden Rûssiya'ge behî't ve baylık işiği açılır.” diğ. (SYİ; 533)

İncelenen eserlerde yazar alıntı yapma tekniğinden faydalanmaktadır. Selîme ya da İffet'te 736. cümleden başlanarak 755. cümleye kadar Türkler hakkında bilgi veren Fransızca bir kitaptan alıntı yapılmıştır. 793. cümleden başlanıp 825. cümleye kadar Kazan Türklerinin ticareti hakkında bilgi veren bir alıntı yapılmıştır.

Yazar incelenen eserlerde bazen anlatıcı rolünün dışında olaylara müdahil olmakta ve konuyla ilgili kendi duygu ve düşüncelerini de belirtmektedir. Aşağıdaki cümlede yazar Aişe Abıstay'dan bahsederken parantez içinde dünyada böyle kadınların da olduğunu bildirmektedir:

“Ā'îşe Abıšťay almas, incülerge ğarıq olmış bîr xâtûn kürsün küzî dîşmez ve anîñ wâlîne kıızıkmaz, belki kendîşinde olan wîsn-i xulîq zamânasına küre me'rifet uşandaq zeveďnîñ müwebbet ve wîsn-i mü'âşeriüñ bütûn dñnyâğa olsun fidâ idecek değıl idî. (Dñnyâda bñyle hâtûnlar hem vardır.)” (EYAC; 68-69)

Aşağıdaki cümlelerde de yazarın yer yer anlatıcı rolünün dışına çıkarak kendi fikirlerini ifade ettiği görülmektedir.

“Bunlardan küb çâtlar, kendîleñ hiç bîlmedîkleñ ve sizmedîkleñ hâlde hâtûnlarından terbiye alup, tamâm hâtûnları âdeñne alışurlar, ğîlim ve me'rifetleñni yûğaltup, ünüdup, ğîlim ve me'rifete dñşman olurlar. Ne yalan sñyliyim, hâtûnları vâsiťasıyla bunlar kendîleñ bayğuralar olurlar!...” (EYAC; 73,74)

“Lekin çuk şñkir olsun ki işek olmak Ābbâs Mulla'nîñ kısmetinde yuq imîş, Hikmet Hâci kıızı aña bulmadı.” (EYAC; 138)

“Hikmet Hâci kıızını ne vîrmez ve ne üzmez belki ülçevññ dîlññ bîr şarafda mey'îl itdirmey şürîğında in sevmekde olan kart hâdimî Selîm Babay'nîñ: “Hâtünsüz mâl kerek olsa Hikmet Hâci kıızını ve mâlsız hâtûn kerek olsa Süleymân Hêzret kıızını alursun!” diye keñeş virdiğı üzerine Ābbâs Mulla Süleymân Hêzret kıızını (Ā'îşe Abıšťay'dır.) ğuradı, alup da kaytdı.” (EYAC; 140)

“İsirtkîç eçmek āğı eçmek keder zehirî ve her tñrlî xestelîkleññ baş sebebî idîğññ bîr dñğñrdan işdüp tamâm ķene'et eylemişidî. Biz ise Selîm Babay'nîñ tercîmesîñni yazdığımız için yuq e'ytbleñni yuq dîmeye va'rfamızdır. Lekin bar e'ytbleñni yeşirmeye iktidârımız elbitte yuqdır. Meşelâ Selîm Babay'nîñ temeki tartdığını yeşirüp kaldırmıyormız. Dñrist temeki tartadır idî.” (EYAC; 200-204)

“Bîrî, biz Eş'arî itîkâdımız, Eş'arî itîkâdında olanlarıñ cümlesî cennetîk, biz de cennetîk diye arkasını istünege sñyep kükrenî kırüp yatmış idî. (Bunısı mantıqğa mâhir bulurğa üyüş.)” (EYAC; 238-239)

"Belki evvelgî emellerini ve kesiblerini icrâ itmekde ve kıızı Esmâ'nı her ne keder Abbâs Mulla derecesinde olmaz ise de hemîşe güzel terbiye itmekde oldu. (Âfarin bu geyretli hâtûna!)" (EYAC; 425, 426)

"Bîçâra bende!... Bîr deqîqe eçinde birbirine zîd olan dü'â'ları itmekdedir!..." (EYAC; 455)

"Bu âdetlerini ise ya ata ve anasından alğan terbiyesinin yîmişidir, yâki güzel hûlîklî âlimlar tarafından yazılan nûman ve hikâyetlerini küb uquvunîñ fâ'idesidir diye ann itdim. Allahu Te'âlâ bu kibî kimselerini ziyâda itsün!..." (SYİ; 330, 331)

"Âfarin! Fars (Persiyân) hâtûnlarına!!..... Bunlar "Îr üldî." diyüp dünyâdan bî-xeber şürmay, belki irileri kaldırıp kıtmış mâllarını genîmet bîlüp, wûrmetlü anamız Hezret-i Hedîce (Rağıyallahu anha) kibî ticârat ve savdâ ideler imiş. " (SYİ; 438, 439)

"Yüzüklerini kulına alup şādılığında kültürge de bilmey yığlarğa da! .... Qedirini bîlürlik kişige izgülik itmek qeder lezzetli eş olmazsa kerek. " (SYİ; 565, 566)

Yazar, Zeynüş'ün bazı hâllerini eserde verirken bazı huylarının halk tarafından bilindiğini eserde anlatmaya gerek olmadığını şöyle dile getirmektedir:

"Zeynüş Abıştay'ın mâcaraları ve hikâyeleri yalnız bunlar olmay, bunlardan kıızıq ve bunlardan kırkıncılı olanları az degildir. Lekin bunların kübîsi bu urında sūylenmeye münâsib olmadığında ve ne keder si hâlık arasında meşhūr oldığında, yazmaya hâcet yuğdır. " (EYAC; 658-659)

İncelenen eserlerde yazar kahramanların hâllerini, geleceklerini, iç dünyalarını bilmektedir. Bu da bize yazarın incelenen eserlerde ilahî bakış açısı tekniğini yer yer kullandığını göstermektedir.

"Bu hâl Hikmet Hâci'ya bik açî kelmedî. Zirâ üzaq şürmaz ikîncî hâtûnga alur diye fikir eylemekde idî. Zirâ Hâci'nin vafât olmuş ve ayırmış niçe eded hâtûnlarından başka bu künde üç eded hâtûni olup dürtünçye yavçı yültmekde oldığında kızlarını virmekde hem xâtûn üstüne olmasun idî, dimez idî. Bunîñ fikrine küre hâtûnîñ küb ve az olmasında bî ayırma olmay â'ile ve edeb ceheñçe hâtûn küb olmasında hem kaşurlıq kürmaz idî. " (EYAC; 141-144)

"Şunîñ için itirâz felân itmedî, belki anîñ yazdığını işbât eylemek çârasını fikir idîr idî. " (EYAC; 345)

"Hâlbuki istikbâli küz küñinîñ tünleri mişâlında karangü, tîlîgram çıbıkları revîşinde baş ve üçü hiç küñlmez idî. " (EYAC; 467)

"Bikbulâd Hezretîñ evvelgî süzlelerinden tamâm tuğtaldıgınıñ sebebinî hâlık hiç bîlmedîkleri wâlde mü'ellim efendî kendî mektûbî eser verdiğini ve büyleçe tuğrı yazup güzel itdiğini ve Bikbulâd Hezret eger de yulıyla aytülünür ise süz dîñlamaya kâbil iddiğini ann idîr idî. Wâlbuki mü'ellim efendî büyle zannında uluğ hata'lık idüp aşıl sebebinî hiç añlamaz idî. Zirâ Bikbulâd Hezretde 'âlem-i maşbu'atda yaman isim küñlmekden kırkıncılıq, nâmûs ve hâlık arasında 'eyîb açılmağdan kızarurlıq hayâ' yuğ idî. " (EYAC; 1112-1114)

Yazar incelenen eserlerde bazen birinci kişî ağzından olayları anlattığından ve olayların içinde bulunduğundan kahraman anlatıcının bakış açısı tekniğini de kullanmaktadır.

“F ... şehrinde Rus Kuçırı olan bir Başkürd kıızı idim. Kız vakıtlarımda olan mācarālarım hem küb hem üzün olduğundan anları süylemiyorum.” (EYAC; 728, 729)

“Bu aksakallı ve yüründe da üç hātūni ve niçe eded balaları, kiyevlerī, kilünlerī olan kart, şemurt kībī kara saçıma, üzün kirpiklerīme şem kībī buylarıma, nāzūk billemēme āşık olup bende anıñ mālına müwebbet idim.” (EYAC; 731)

“Kaşki anam diye yürümekde olan bir balam ola idī. Etlar kībī tırklık idim.” (EYAC; 766)

“Ben de bunu fūrāt bİLüp wekretler ile küñşmek oldım.” (EYAC; 833)

“Bu avıla ũşbu kış çane yolu dūşken şun bardım.” (EYAC; 875)

“Uğlum aksakallı babañı meshere idesñ mī? dıdım.” (EYAC; 909)

“Kazan şehrinde olğan İslām medreseleññññ birñde un yıl keder uqumış idim.” (SYİ; 21)

“İñ müqeddem üzimñññ tuğan urınıma kaytup atam ve anam kebīrlerīññ zıyārat ideçek oldım.” (SYİ; 67)

“Parañud şun davışnı virdī, duslarım ile küñşüp yene de üz urınıma kirdim.” (SYİ; 154)

“Hāzırñde anıñ ile hem tanışdım.” (SYİ; 256)

“Bunlarnı ise ũşbu kileçek bāblarda ayırım ayırım yazamız.” (SYİ; 690)

Yazar incelenen eserlerde bazen bir kamera tarafsızlığıyla, olaya müdahil olmadan anlatımını sürdürmektedir. Bu da yazarın gözlemci figürün bakış açısı tekniğini kullandığını göstermektedir.

“Bū lūñ avıl balası mektebe yürīyer. Uramda it şugışdırup ütüp barıvçığa yaman süz aytüp yāki kar argıdup kalıvçı balaların urlıķı üzılgen her yırdē ũçrağan balalar selām virüp edeb ile ütüp kideler.” (EYAC; 888)

“Zur bir bülmenññ eçñde namāz uqugandağı kībīk tıñlup tıñlınup uşurğanlar.” (EYAC; 900)

“Bezālerī urınlaşup şūğillenmekde ve bezālerī nerselerīññ küterüp ibdeşlerīññ yugaldup, urın tapmay, kayda barırga bİlmeı yürümekdeler idī. Kanūrada olan halıķlar, dulķın kībī bir şarafdan ikññç bir tarafğa avışup kuzgalup tırmaqda idī.” (SYİ; 157, 158)

“ũşbu küb cemāat arasında bir qeder müsūlmān hātūn ve kızları da küñlmekde idī. Bunlarnıñ yüzlerīne şalgān çİlter perdelerī, yüz ve bitlerīññ ayırım açık ũşandaķ nūrly ve güzel idüp küstermekde idī.” (SYİ; 166, 167)

“Yağşı dıñlap baķdığımda, bunlar hem urın yuklığımday şikāyet ideler idī. Bu hātūnlarnıñ bİñsī yeşİrek ve ikññçsī yeşİrek idī.” (SYİ; 178, 179)

Yazar eserinin kahramanlarından olmamasına rağmen eserinde Selīm Babay’dan bahsetmektedir, bunu “Abbās Mulla’ny hem būyle bir medāhin olmaqdan qūtķarmış olan

Selîm Babay, her ne keder Esmâ' hikâyesinin kişîlerinden değil ise de bu urında tercîme-i wâlinde bir miqdâr yazmaya mecbûr olduk.” (EYAC;152) şeklinde ifade etmektedir.

Yazar eserle ilgisi olmamasına rağmen bazı konulara girmektedir, Esmâ ya da Amel ve Ceza'da 1037. cümleden başlayarak 1069. cümleye kadar kadınların görevlerinden bahsetmektedir, kendisi de bir yerde konu dışına çıktığını şöyle belirtmektedir.

“Bizler “Başyazın şüyle imiş.” diyoruz. Lakin dünyâda be'z feylesüfler kürlür ki başyazısı mes'alesini hem tedqiq idirler ve başyazılarının hem bir ve milliün ile senelerden berü şuzulunup, ūzanup ve birbirine bağlanup kelmış sebeplerden idğini şüylerler. Her ne ise bizler, bu bewe'den kiçelim.” (EYAC; 627-629)

“Her ne keder, bu urında hikâyetden bir tarafa çıktık ise de Esmâ'nın ūrlük idecek urunını anlatmak kaçığıyla şüyledik.” (EYAC; 493)

Yazar incelenen eserlerde anlattığı konuların okuyucular tarafından da bilindiği kanaatiyle bazen olayın anlatılmasının, durumun açıklanmasının gerekli olmadığını söylemektedir.

“Hikmet Hâci hânesinden olan ūlâma meclîsi ve tuğrusı da mullalar meclîsi hakkında süz yazmaya hâcet yukdîr. Zirâ bu meclîs her zamânda kürdüğimiz olan meclîsleir bir idî.” (EYAC; 356, 357)

“Lekin bunların kübîsi bu urında şüylenmeye münâsib olmadığından ve ne kederli halık arasında meşhûr olduğundan, yazmaya hâcet yukdîr.” (EYAC; 659)

“Hikâyemize hiç bir revîşle zarar kelmeyecek olduğundan bu wâretleir isimleirni çikîr itmiorim.” (EYAC; 821)

“Tâhir Bâi ve uğı İbrâhim her kîme me'lûm olduklarından haklarında süz şüylemek abedîr.” (EYAC; 1229)

Yazar incelenen eserlerde diyalog (mükâleme) tekniğinden de faydalanmaktadır, kahramanlarını karşılıklı olarak konuşturmaktadır. Aşağıda bunun örnekleri verilmiştir. Esmâ ya da Amel ve Ceza'da 274. cümleden başlayan ve bir kısmını buraya aldığımız karşılıklı konuşma 305. cümleye kadar devam etmektedir. Burada kahramanlar soru cevap şeklinde konuşmayı sürdürmektedir. 1189–1215, 1274–1329 arası cümleler de diyaloglardan oluşmaktadır.

“Hikmet – Ul süzün ne kibî kitâbda idî? Künlige movâfiq süz kürlödîr.

Mulla – Bir kitâb küsterüp, bu ne bâi ütmiş cümâ küñ ukazımda keldî.

Bu kitâbda, bu kitâb Kazan'da taşğa başılğan!

Wikmet – Düris mi; taşğa başılğan mı?!...

Mulla – Bu ne ūzün de küresîn, başılğan!!...

Wikmet - Başılıvı, vaktüyek urınlarında ğına bulmasun! Anda bir kîmdîr ūzî, bir Rus hâtünü başdıra diyler, şunda bulmasın!!

Mulla – Yuk bâi bir de şübhelenme! Univîrsiütde başılğan! Bu ne uqup küreteyim: “Ūşbu kitâb, başıldı digen, Kazan şeheirinde digen univîrsiüt tabhânesinde digen!”

Wikmet- Bu univîrsiüt (Tabhâne diyesiz mi?) tipügrafyası, beyit, peygamberimiz zamânasında bulğandır?!...” (EYAC; 274-304)

Yazar Selîme ya da İffet'te de diyaloglardan faydalanmaktadır. Bir öğrenciyle yazar arasındaki karşılıklı konuşma 260. cümleden başlayıp 317. cümleye kadar devam etmektedir. 539. cümleden 559. cümleye, 611. cümleden 645. cümleye -bu cümlelerde münazaralı anlatım kullanılmıştır- 845. cümleden 861. cümleye ve 863. cümleden 926. cümleye kadar diyaloglar kullanılmıştır.

Aşağıda örneği verildiği üzere yazar incelenen eserlerde monolog tekniğinden faydalanmaktadır. Esmâ ya da Amel ve Ceza'da 1155. cümleden başlayarak 1175. cümleye kadar monolog tekniği kullanılmıştır.

“*‘Ā’işe Abıştay da hūşî keldîğünde kıızı Esmâ’nı kûçaqlap ũzün müddet ağladı ve: “Ey benim eżiz hāmim, vāy benim müwterem zevecim! Firākıñ utı yandıradır da, şuña mecbūr olarak ağlıyorum! Hālbuki tūrk olarak Cenāb-ı Allah’ın hisābsız ihsānlarına nā’il oldığıñ ũmīdīmdir.*”

Mulla katın ũmīdıyle yūrdığıñ ve şefketleriñe şıgmaçaq künleriñ bir vakıt keleşğini fikirlemekde oldığıñ bir vakıtta gā’ib oldığıñ heben, beni terif mümkün degil derecede, hesrete gariş eyledi.

Ey Rabbim! İrtege kün kızım ile beni müwterem zevecim ile birlikde, rewmetleriñ külegesinde cem eyle!... Biz şimdi bedbehit olarak ayırılıp kaldık, bizlere merwemet eyle!... diye ağladı ve kendisiñi şabra de’vet kıılır idi. ” (EYAC;418-423)

Yazar incelenen eserlerde yer yer kısa, sade, açık cümleler kullanılmaktadır. Yazar günlük konuşma dilinin imkânlarından, kolaylıklarından, kıvraklığından etkili bir şekilde faydalanarak akıcı bir anlatım sağlamaktadır.

“*Büyürünüz ne diyor:” (EYAC; 267), “Bu eş Hikmet Hāci için yaraydır idi. ” (EYAC; 344), “Dünyā büyledir. ” (EYAC; 459), “Terbiye” didik. ” (EYAC; 471), “Kim bilir? ” (EYAC; 498), “Bir aralık keryeden kelerek dehi bir hātün hāstehāneye kırdi. ” (EYAC; 704), “Gaflet büyledir. ” (EYAC; 724), “Avılıımızda iki medrese bar. ” (EYAC; 853), “Kürdünüz mi bunları!” (EYAC; 971), “Bu şeyler Şālih Bāy’dan işidi idiği kibi yazılmışdır. ” (EYAC; 974), “Cem’iyeümüzni alga yiberirge sebep olaçaq şitim ve me’rifet ehillerini yüşdürmek sizge lāzımdır. ” (SYİ; 110), “Fikirleriniz dürist, küñlleriniz selāmetdir. ” (SYİ; 140), “Nerselerimni alup çıkup kitdim. ” (SYİ; 209), “Behesler kıvvetli olsun için be’la bir hāşiyeleriñ yādıma hem almış idim. ” (SYİ; 222), “Vakit ũtkin şuñında ũkinmekde bir fā’ide yuğdır. ” (SYİ; 227), “Selîme Tutaş cādî kıızlardan degil idi. ” (SYİ; 431), “Selîme Tutaş yanında ũzümni yuğ hisāb ide idim.” (SYİ; 450)*

İncelenen eserlerde uzun cümleler de kullanılmaktadır. Bazen sıralı ve bağı cümleler uzun bir paragraf oluşturacak biçimde kullanılmaktadır.

“*Yehüdi de A!... süylerge ũnüdup şıram imiş, Mūsā helāş olaçaq degil gerç bir sebep tabılıp bu defter vākı’āsından farız itdik helāş da olsun, tefiş vakıtında anıñ ikınçı bir eş zāhir olmuş, şüyle ki: Mūsā’nıñ aqçasını ũgurlamağ ile tūhmet idilen fāhişe, kendiniñ Şalbiye kıızı olup çıkmış! ...” (EYAC; 347)*

“*Uğumak ve uğutmak tuğrusında bu künde olan ihlāş ve itibārlar evvelgi zamānlar, evvelgi fūrcat ve irkenlik zamānlarda hiç olmadığı sebebinden, Yūsif Babay ũç sene miğdārı mewelle mektebine davām itdi ise de tewcıl itdiği şeyleriñ heftyek, içgi ũkı bilmekten sibāret*

olup, işül-ı itikâd, imân ve İslâm, resûl-ı ekrem ve şahâbeleînin ahvâlini bîlürge vaqıt yıtmemişidî. ” (EYAC; 479)

“Ğazîta uqumaya başladıkları sâ’etle, ğeyri qevimler üyqûlardan üyğanup, kendî kemçiliklerini kürüp, tüzetmeye ve milletdeşlerini kesib ve şümûmî wâcetleri kayğusını kürmeye yabışdıkları hâlde bîzîm mü’sülmânlarımız ğazîta uqumaya kîrişdikleriyle, bû tûn kayğularını ünüdup, Yapûn, Qüre, Siyâm, Brezilya awvâllerinden beheş itmeye Ğladistun, Bismarq Li-Hun Çan‘ Valderiz mâcarâlarını hikâyet iderek lezzetlenmeye başlamışlardır. ” (EYAC; 677)

“Üşbunî için, halkımızın alğa varaçak yullarını açmak, yeni yıtlımler ve şümûma balalarğa dîn ve hüner ilimleri bildirmek, üzimizden mâhir üstâd ve âlimlar yitşirmek, ana tîlimizde fâ’ideî risâleler yazup başdırup taratmak, İslâmça ile berâber Rusça bilmek, meğrib ve meşriq tîlleri tewcîl itdir için maxûûc medrese açmaq, bîrñçî va’ifamızdır. ” (SYİ; 146)

“Yeş balaların küysizlenüp yıglavları, ana ve qaravçılarının anları yıvatıvları, yakında parahüd, yırakda olğan zavûd ve timir yul arbası davışlarına kuşulup, eceb revîşde havâğa küteîlüp, taralmaqda idî. Şâkirdlerimizni münâzara ve beheş idişivleri mişâlında her kîm şüylemekde ve her kîm kıçkırmakda ise de işitken ve diñlağan bîr kîmse yuq idî. ” (SYİ; 161)

“Gerçî ben hem <Ereb tîlini şarîf ve nehvlerini uqumış, şunira hem şâğirdlerime ukutmuş ve ümürimni yilek kîbî vaqıtlarını, şâğirdlik zamânımni çeçke mişâllî çağlarını mejkûr ilimler ile üttermiş idim, lekin ulug te’essîfdir ki memleketimizde olğan ürif ve âdetlere muvâfîk şüğillenmişim, yeni kitâb dibâcalarını ve hâşiyelerini ve biñ türlü bewe’lerini uqup aşıl maşşûda barup yıtmazden elik ul kitâbnı taşlap başkasını başlamış idim, şarîf ve nehv ilimleri ile işigâlim <Ereb sözlerini üzlerini muvâfîk urınlarında aytürge ügreniv dürîst şüyleşebilür için olmay, belki şâğirdler ile münâzara idişmek niyeti ile olmuş idî. ” (SYİ; 221)

Yazar Esmâ ya da Amel ve Ceza’da bir konuyla ilgili haşiyedeki bahisleri ve cevaplarını okuyup taklit ederek ilmin gelişmeyeceğini belirtirken böyle davrananlara da “sağız çeynevçiler” ismini vererek isimlerinin hayırlı olmasını söylemektedir. Bu da yazarın okuyucularla kendisi arasında eseri bir vasıta olarak kabul ettiğini ve ona göre bir anlatım seçtiğini göstermektedir. Yazarın bu tutumu eserin bu bölümüne âdeta bazı insanlara yazılmış açık mektup özelliği vermektedir. (EYAC;1032-1035)

Yazar incelenen eserlerde bazen okuyucu yanındaymış gibi, okuyucuyla sohbet ediyormuş gibi okuyucuya seslenmektedir veya olayın niçin öyle olduğu hakkında okuyucuya açıklama yapmaktadır.

“Büyürünüz ne diyor: “Kriif ile kara tahtağa yazmak şerîetke hilâf, şunira anı bızup almak da haram!” İşitdünüz mi yaña weşret süzün?!... ” (EYAC;267-269)

“Büyürünüz bu süze karşı ‘A’işe Abıştay ne didî: ” (EYAC; 442)

Yazar âdeta kendisine: “Bunu niye anlattın?” şeklinde bir soru yöneltmiş gibi aşağıdaki cümlede şöyle cevap vermektedir:

“Her ne keder, bu urında hikâyetden bîr tarafa çıkdık ise de Esmâ’nî tîkîk ideçek urınıni anlatmaq kaşıdıyla şüyledik. ” (EYAC; 493)

Aşağıdaki cümlelerde de yazarın okuyucu yanındaymış gibi anlatımını sürdürdüğü görülmektedir. Bu tespitimizi biraz ileriye götürerek yazar âdeta halk hikâyesi anlatanların tekniğini kullanmaktadır demek mümkündür. Bildiğimiz gibi halk ozanları hikâye anlatırken: “Bundan sonra ne oldu, bakalım ne olacak, saza düzen, söze özen verdi bakalım aşık ne söyleyecek, aziz cemaat ne dinleyecek?” gibi ifadeler kullanmaktadır. Yazarın benzer ifadeler kullandığı görülmektedir.

“*Müwebbet dünyası başka bir dünyadır!.. İn şâf küñllî ve in güzel xulîklî zâtları müwebbet ehîllerî arasından ezleñiz!..*” (EYAC;551)

“*Lekin şâf ve eñîf olan müwebbet ehîllerî, feylesüfler kibî imkân, imtinâ-dan beheş itmezler, anlarıñ dünyâsı başkadır, anlar, vazîfâlarıñı icrâ itmek tuğrusında hatta cânlarını darîğ itmezler, anlar, eâlemîne kırmemiş zât anlarıñ ahvâlini hiç bîlmez, üyle degil mi?...*” (EYAC; 561)

“*Lekin siz tecrîbe için süylep bakıñız! Ne olaçağını şu vakıtta kürürsüz.*” (EYAC; 635)

“*Ey müretlü İslâm bāyları!... Vāy bāy uğılları!... Kürseñizçi sizleriñ aqçañız kîmlerî helâk itmez!... Ve kîmlerî dünyâ âxiret bexîtsizleriñden eylemez!... Bîr qeder olsun inçâf yuğ mı, başka milletler kibî bizlere hem eîbret ve hamiyat izhâr idecek vakıtlar henüz yitmedi mi?*” (EYAC; 673-675)

“*Anlaşıldı ki bu hātūn un ikîñçî bābda süylemiş olan (Hemîde) imiş!... Bîzîm Mūsâ bîlîşimiz de me'lūm eş sebebinden cazāya duçâr olmuş imiş!...*” (EYAC; 771, 772)

“*Zeyneb’de olan şādlığı hiç çüramañız!...*” (EYAC; 792)

“*Ğ ... sheñinde müsūlmān yitmeleñne maḥşūş olan terbiyeḥāneden xeberiñiz bar mı?...*” (EYAC; 797)

“*Olmaz ise, büyürñiz, bunıñ hakkında sizlere bîr ikî süz süyleyelim.*” (EYAC; 798)

“*Kürdñiz mi bunları!*” (EYAC; 971)

Aşağıdaki cümlede yazar okuyucuları âdeta bir yeri görmeye, oraya girmeye davet etmektedir, okuyucuların girmeye korktuğunu düşünerek “Korkmayınız” ifadesini kullanmaktadır:

“*Terbiyeḥāneniñ irlere maḥşūş kısmını degil, belki hātūnlara maḥşūş olan şū-beşniñ büyürñiz sizler ile berāber kîrüp kürelim, kırkmañız! Kırmegimiz weqîqet degil belki farîz ve hıyālîdir.*” (EYAC; 976, 977)

Aşağıdaki cümlelerde de yazarın bu anlatımının devam ettiği görülmektedir:

“*Lekin balalara güzel terbiye vermek va@ifası kîm üstindedir biliyor mısınız?*” (EYAC; 1053)

“*Abıştay da ikî balasıyla feķîrlik dünyāsına düşüp kaldı!... Büyle nüfûz az bîr nüfûz mıdır?...*” (EYAC; 1096, 1097)

“*Meger de ne qeder ḥata’-ı itikâdda imişim, kürdñiz mi?*” (SYİ; 3229)

Yazar Esmâ ya da Amel ve Ceza'da kahramanlarına seslenmekte ve onları uyarmaktadır. Bu da yazarın kahramanların geleceğini bilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum ilahî bakış açısı tekniğini işaret etmektedir.

“Ey maclûm balalar! Diqqet idîñiz! Fırşatıñız elîñizde iken pek diqqet idîñiz!..

“İñ rāhet olan bîr dūnyādan çıqup da atrāfi tikenkler, sañçkiler, tîrān çūqır ve bāzlar her tūrlî uşal yırtqıçlar ile ihāta idîlmîş bîr əleme kîrmeq içün hāzîrlenmekdesîñiz ki bunu bîlmiyorsız hiç bîlmiyorsız, diqqet idîñiz diqqet!!.... ” (EYAC; 555-557)

Yazar 49. sayfada eserin kahramanlarından Esmâ'nın, geleceği ile ilgili tahminlerde bulunmaktadır ve okuyucuya ipucu vermektedir. Esmâ evvelki terbiyesinde daim olursa güzel ahlaklı, merhametli ve şefkatli, nazik, hissiyatlı bir millet anası ikinci bir tabirle yer feriştesi olacaktır, gelecek günlerde Esmâ'nın terbiyesi sayesinde güzel güzel insanlar yetişecektir veya eğer eski terbiyesinde kalmazsa Başkurt kızlarıyla dere boyundaki sazlıklara gidecek, karılğan yığacak, kımızcılara kımız hazırlayıp verecek sonra da yaşlı bir Başkurt'a üçüncü veya dördüncü hatun olacaktır; belki de tamamen başka bir hâlde olacaktır. Yazar Esmâ'nın millet anası olamasa da millet belası olmayacağını da belirtmektedir. Eser okunduğunda Esmâ'nın birinci tahminde belirtildiği gibi bir yer feriştesi olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Yazarın eserin ilerleyen bölümlerinde ise Esmâ'dan “Mü'ellime Hânım” şeklinde bahsederek “Mü'ellime Hânım”ın bu hikâyenin başkahramanı olacağını belirtmektedir. “Tâhir Bâi ve uğı İbrâhim her kîme meclûm oldıklarından haqlarında sūz sūylemek abedîr.” (EYAC; 1229) cümlesinde ise kahramanın herkes tarafından tanındığı düşüncesiyle hakkında bilgi vermemektedir. Bu durum aynı zamanda eserin gerçeklik yönünü arttırmaktadır. Aşağıda örnekleri verildiği üzere kahramanların geleceği ve eserin sonu hakkında ipuçları vermektedir. Bu durum, ilahî bakış açısı tekniğini işaret etmektedir.

“Esmâ'nıñ bu ikî hālîñi fikîrlep istiğbâli haqqında bîr fikîr yūrtmegîñ urını hikāyenîñ üşbu yîrînde olsa kerek. ” (EYAC; 495)

“Eger de Esmâ' evvelgî terbiyesinde dâ'im olmış ola idî, güzel xūlıqlı, merhemet ve şefketli, nâzûk, hissiyatlı, el-hâşil “millet anası” ve ikîñçî te-bîrle “yîr ferîştesi” olaçaq ve keleşek günlerde bunıñ terbiyesî sâyesinde güzel güzel âdemler zîhūr idecek ihtimâli de yırâk olınmaz idî.

“Emme şuñgî terbiyesine na^oara Başkurd kızlarıyla eremege yūrüp, qarılğan cıyaçaq kımızcılarga kımız hāzîrlep virecek āhiñde bîr qart Başkurdğa üçünçî veyâ ki dūrünçî hātūn olup kidecek ihtimâlıñden pek yırâk idîlmez.

“Kîm bîlür? Belki tamām buña başqa bîr hâlde olsa da olur, Allahu Te'ālâ'nıñ sırlerine hiç kîmîñ saqılı inşmez ve Allahu Te'ālâ hezretîñiñ tedbirlerine âdemuğlınıñ zihni aşla yaqın vara almaz. ” (EYAC; 495-499)

“Yūsif Babay ə'ilesî bu avılda yaqşî ism şütüğından bunıñ hānesinde yaşadığında Esmâ' hem her ne qeder millet anası ola almazsa da; şāyed millet belası da olmaz. (EYAC; 501)

“Lekin “Mü'ellime Hânım” te-bîñyle hikāyet itmek yîñil oldığından bizler hāzîrge bunıñ mübārek ismleñiñi çikîr itmiyormız. hāzîrge didîk çūñki kileşekde dūrîst ve aşıl ismî çikîr idîlînür ve küb ahvāl meclûm olur, ihtimâl ki bu kız bu risālenîñ in bîrîñçî bahādarı olabîlür. ” (EYAC; 1001, 1002)

Yazarın satır aralarında dikkatimizi çeken anlatım özelliklerinden biri de bir hoca edası ve Allah'a yalvarışıyla kahramanlarının yanında yer almasıdır: “*Bî-çāra Esmā’ bīr bāyīñ nefsiñi xūzūrlandırmaq ve eç pūşivini başdırmaq içün hāzīrlenmekde, hāzīrlenmekde degil hāzīr kıılınmaqda idī! ... Aman yā Rab! Bu maşūma balaya insān kıyāfetli vehşilerī mūcallaş eyleme! Welāl rizıqlarından lezzet tabmay ülikse ardından yūñmekde olan kıuzğanlara bunu fidā eyleme, ata ve anasından gerīb kıalmış bīr yır ferīştesīdır ki fañl u keremīñ ile merhemet eyle!*” (EYAC; 1390-1392)

Yazarın üslup özelliklerinden biri de aşağıdaki örneklerde olduğu gibi konuyla ilgili olumlu olarak kurduğu bir cümleyi “değil” edatıyla olumsuz hâle getirmesidir. Eserde “değil” edatı karşılaştırma, tercih etme, derece bildirme gibi durumlarda benzer şekilde kullanılmaktadır.

“*Üşbu ilī yeşlerinde olan Wikmet Wāci qeryelerde degil hattā şehirlerde nezīñ az olan bāylarīñ bīñ oldığı hāde, çıksız nādān, riyālī, mütekebbīr, bīr zāt idī.*” (EYAC; 115)

“*Lekin Hikmet Hāci’niñ üstādlığı bu dereceğine degil dexi ziyāda idī.*” (EYAC; 120)

“*Mullarīñ nefis qūlları idīgini bīr degil watta dürt kımse ile tecribe iderek bīldiğinden ve bunları da işek cıyunları diye eçinden wisāb itdiğinden, ‘Abbās Mulla’ya kendisi hem tamām arzūsiyla vireçek idī.*” (EYAC; 135)

“*Humūli’nin şūl kıalmış hātūniyla şabıy balalarına, Mışır İslāmları yūzler ile degil bīñler ile altunlar cıyup virdiler.*” (EYAC; 230)

“*Bīr keder mācarālar şuñında defteñ ile bīrlıkde palitseye kitdi, kitdi degil, alup kitdiler, palitse tarafından memūr yiberilüp ‘Abbās Mulla’dan cavāb şūraldı.*” (EYAC; 332)

“*Hālbuki un kımseye degil bīr kımseye karşı sūz sūylemeye mümkinlik yuğdır.*” (EYAC; 364)

“*Bu iki yeş, bu iki yūñm bīrbiriniñ hāllerini bilmek degil watta kendi hāllerini bīlmezler idī.*” (EYAC; 546)

“*Kuştanlıkda dūnyā bızup yūñvci degil mī iken, diye başda bu ādemden kırkıdım, şuñında alay degil belki dürist kışı idği zāhir oldı.*” (EYAC; 847)

“*İşāret idī degil delil idī.*” (EYAC; 1073)

“*Bî-çāra Esmā’ bīr bāyīñ nefsiñi xūzūrlandırmaq ve eç pūşivini başdırmaq içün hāzīrlenmekde, hāzīrlenmekde degil hāzīr kıılınmaqda idī! ...*” (EYAC; 1390)

Yazar Esmā ya da Amel ve Ceza’da Ana ile Kız başlıklı bölümde kahramanları tanıtırken kadının ismini vermemektedir ve kadının ismini kendisinin de bilmediğini belirtmektedir. Daha sonra bu kadından “yukarıda söylediğimiz dul hatun” şeklinde bahsetmektedir.

“*Hātūniñ ismiñi bīlmiyormız, lekin kızın ismiñi (Zeyneb) ve atası da Üşmān ismiñde idği meklüm idī.*” (EYAC; 777)

“*Kendi hānelerinde xīdmet itmek için yuqaruda sūylediğimiz şūl hātūni kendiyle berāber varması hākkında teklif itdi.*” (EYAC; 779)

Yazar incelenen eserlerde okuyuculara eserde anlattıklarıyla ilgili hatırlatmalarda bulunmaktadır.

“Anlaşıldı ki bu hātūn un ikīnçī bābda sūylemiş olan (Hemīde) imiş!... Bīzīm Mūsā bīlīşīmīz de me'lūm eşī sebebīnden cazāya duçār olmuş imiş!... ” (EYAC; 771, 772)

“12'īnçī bābda Yūsīf Babay, hānesīnden Esmā'nı, Hemīde ismīnde bīr hātūn alup, kitdīgīnī sūylemişidīk. ” (EYAC; 1339)

“Vağzalda ne hālde ūrdığı ise (13)īnçī bābda uqulmuşdır. ” (EYAC; 1375)

“Hātūrlardadır ki (27)īnçī bābda mezkūr olındığına küre Esmā' hānım atası 'Abbās Mulla ile mūlākat itdīgīnden şūn terbiyehāneye kaytmaya çıkdığında ayaklarından mehrūm qalan bīr hātūn dīlençīye tuğru kelūp şadaqa virūp kitmişidī. ” (EYAC; 1417)

“'Abbās Mulla'nı (8) nçī bābda Yanba' ile Medīne arasında kaldırmışidīk. ” (EYAC; 1429)

“Ecāyīb bīr hāldır ki (10) nçī bābda sūylemiş oldığımız Yūsīf Babay'nūn uğlı ve 'Abbās Mulla'nūn üç seneden ziyāda uqutdığı şākīrdī bunlar arasında bulunur idī. ” (EYAC; 1448)

“Uquvçılar kendīleñ bīlür ki ūşbu mū'ellim (11) nçī bābda zikīr idīlmīş yeş şākīrdīñ kendīsī imiş. ” (EYAC; 1492)

“ Ūtkīn faşıda Samārā yanında olan daçalarınıñ bīñne vardığımnı yazmış idīm. ” (SYİ; 583)

“Yuğarıda beyān idīlgen sūzlerge belki bīr cavāb olur diye, Qazan'dan ayırıldığım vaqıtta Qazanlı dustlarıma olan neşiwetleñmī (Bu kitābnūñ bīñnçī bābında yazılmışdır.) bīr kaldırmay sūyleđim. ” (SYİ; 830)

Yazar Esmā ya da Amel ve Ceza'da 23. bölümün başlığını okuyucularda merak uyandıracak şekilde bir soru ifadesi olarak koymuştur ve ilk paragrafta muallimenin ne olacağını sormaktadır. Yazar bu sorunun okuyucuların birçoğunun aklına geldiğini zannetmektedir ve bütün okuyucuların aklına bu sorunun gelmesini temenni etmektedir. Böylece meselenin önemini artacağı kanaatindedir. Bu durum yazarın okuyucuyla bir bağ içinde olduğu, okuyucuyu yanında düşündüğü fikrini vermektedir. (EYAC;1027-1029)

Yazar 1226. cümlede muallimeye talip olan Tāhir Bāy uğlı İbrāhim'den bahsetmektedir. “Bīñ keçen bābda zikīr itdīgīmīz Tāhir Bāy uğlı İbrāhim, ikīnçīsī de 24'īnçī bābda sūylemiş oldığımız mū'ellim efenā idī. ” (EYAC; 1226) şeklinde geçen bölümde Tāhir Bāy uğlı İbrāhim'den bahsedildiğini belirtmektedir. Hālbuki geçen bölümlerde böyle bir kişiden bahsedilmemektedir.

Yazar eserin kurgulanmasında tesadüflerden faydalanmaktadır. Esmā ile babası Abbas Molla'nın isim değıştirmeleri, aynı terbiyehanede birbirlerini bilmeden birinin öğrenci birinin öğretmen olması, daha sonra Esmā'nın aynı terbiyehaneye muallime olması, baba-kız olduklarının bir konuşmayla ortaya çıkması, Abbas Molla'nın Maskat'ta karşılaştığı Rus matroslardan birinin Yusuf Babay'ın oğlu, kendi öğrencisi çıkması, Abbas Molla'nın Rusya hacılarının yerleştiği bir misafirhanede Salih Bay'la karşılaşması, Esmā'nın evlendiği muallimin çocuklukta görüştüğü ve muhabbet duyduğu kişi olması ve birbirlerine verdikleri hediyeleri saklayıp gerdek gecesi bu hediyelerden birbirlerini tanımaları hep birer tesadüf eseridir.

Yazar Esmâ ya da Amel ve Ceza’da bazen bir sonraki bölümün yazılma sebebini şöyle belirtmektedir.

“*‘Abbās Mulla’ nı hem bûyle bîr medâhin olmaqdan qûtqarmış olan Selîm Babay, her ne qeder Esmâ’ hikâyesîniñ kişilelerinden degil ise de bu urında tercîme-i wâlinden bîr miqdâr yazmaya mecbûr oldıq. ’ (EYAC; 152)*

“*‘G ... şehriñde mü’sülmân yıñmlerine maşşûş olan terbiyeñeden heberñiz bar mı?... Olmaz ise, bûyürñiz, bunıñ haqqında sizlere bîr iki süz sûyleyelim. ’ (EYAC; 797, 798)*

“*Keçen bâbda işarat itdiğimiz müslime mü’ellimelerden bîr, hikâyemize münâsebetli olduğından bu yırdede anıñ tuğrusında deñi bîr qeder süz sûylemek iktizâ idir. ’ (EYAC; 997)*

“*Bunıñ sebeñiñi bilmek Wikmet Wâci târixiñiñ cuñ cawifesiniñ uqumaya bağlandığı cehetinden kileçek bâbı yazmaya hâcet tüşdi. ’ (EYAC; 1119)*

“*Lekin F..... şehriñde vafât olan Esmâ’ ile ‘Ereb şahrâlarında vafât olan ‘Abbās Mulla ne revîşde bûyle bîrbirine selâmet olarak kavışdılar?... Bunı beyân eylemek için ise kileçek bâbları yazmaya lüzûm vardır. ’ (EYAC; 1337, 1338)*

Yazar Esmâ ya da Amel ve Ceza’da anlattığı bazı şeyleri eserin kahramanlarından Salih Bay’dan duyduğunu, doğru olsa da yanlış olsa da mesuliyetin Salih Bay’da olduğunu belirtmektedir. Bu da eserde bahsedilen şeylerin gerçek hayattan alındığını, eserin gerçek ve kurmaca karışımı bir eser olduğunu düşündürmektedir. (EYAC; 974, 975) Bu kabilden olmak üzere yazarın bir Macar profesörden bahsettiği görülmektedir:

“*Hatta kiçen senede Vîngriya (Macaristân) memleketinden yeş bîr mü’ellim var idî. Lekin her ne qeder bu zât kıımız eçivçiler cümlesinden küñlür ise de bundan bik sene mü’keddem, ata ve babaları bu tarafından hicret itdiklerinden anlardan qalan e’erlerî teftiş itmekde ve Vîngr lisâniyla Başkürd lisâni arasında olan münâsebetleriñ bilmek için Başkürd lisâni ügrenmekde idî. Mezbur zât güzel Türkçe sûyleşebildiğinden Başkürd lisânını bilmekte hatta şarîf ve nehvleñiñ bîr qeder kâ’ide teñliñe alarak Vîngr lisâniyla mü’kâyese itmekde küb müşkillik çıkmemişdi. Bu zât Başkürd qevmi, Bülğar Türükleriñe başka degil belki de anlardan bîr kısım idğini ve lisân cehetince her bîr qevimde olduğu be-zî bîr weñfler tebdil olunarak veyâ ki cüz’i başkalık üzereñde istimâl idilmekten ‘ibâret idğini ve Bülğar Türükleriñiñ lisânları in iskî ve sâde olup, bûlün Türük qevimlerinde istimâl idilen lisânlara esâs itibâr idilmeye lâ’ik idğini itirâf eylemişdi. ’ (EYAC; 506-509)*

516. cümlede de “Vingiryalı(Maceristanlı) profesör” şeklinde geçen bu kişi Vamberi’dir. Yazar 1895 yazında M. Ümitbayev’le birlikte Vamberi’ye köylere kadar gitmesinde ve materyal toplamasında yardımcı olmuştur.³⁶ Bu da eserin gerçekle ilişkisini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

İncelenen eserlerde yazar bazen anlatımını teklik birinci şahıs yerine çokluk birinci şahıs kullanarak sürdürmektedir.

³⁶ Hüseyinov, Gaysa; Rizaitdin Bin Fehritdin, Başkurdistan Kitap Neşriyatı, Ufa, 1997, s. 290.

“İslâm savdâgerleñiñ mecmuâ olan bu avıl yazaçaq hikâyemiz içün bîrñçi derecede lâzım olmadıgından, üzün teñrif itmey ve ismîniñ şüylerge de bu yırdı muvâfiq kürmey, süz ceyleñ keldiğinde ismîniñ baş heñfi olan (B) qeryesî diye işâret ideçekmiz. ” (EYAC; 3)

“Meşelâ Selîm Babay’niñ temeki tartdıgını yeşirüp kaldırmıyormız ” (EYAC; 203)

“Ançaq meclîs taraldıgı şuinında ‘Abbâs Mulla’niñ işan hezretleñne yazmış olan bîr mektübini neñli idemiz. ” (EYAC; 358)

“Terbiye” dıdık. Lekin Yūsıf Babay terbiyesî yalnız aşatup eçirtüp hâcet kıyümleñni virmekden ‘ibâretdir. ” (EYAC; 472, 473)

“Bu kırtçık yeş vaqıtında hiç nerse uqumamış idî dıdık. ” (EYAC; 484)

“Her ne keder, bu urında hikâyetden bîr tarafı çıkdık ise de Esmâ’niñ üñklük ideçek urınıñı añlatmaq kaşdıyla şüyledik. ” (EYAC; 493)

“Bizler “Başyazniñ şüyile imiş. ” diyormız. ” (EYAC; 627)

“Tüzetmişidî” dıdık, ” (EYAC; 657)

“Kendisi büyle itiqâd itdiğinden, “kaldı” dıdık, yukşa aniñ evvelgi üñklüğü de etler üñklüğü idî. ” (EYAC; 664)

“12ñçi bâbda Yūsıf Babay, hânesinden Esmâ’ni, Hemîde ismînde bîr hâtün alup, kitdiğini şüylemişidik. ” (EYAC; 1339)

“‘Abbâs Mulla’ni (8) nçı bâbda Yanba’ ile Medîne arasında kaldırmışidik. ” (EYAC; 1429)

“İmdi bu hâtünları hüşüşa yeş kıznı küb mertebe zikîr itmek lâzım oldıgı içün “Selîme Tutaş diye yazamız, bunlar ise Franık yâki Rus oldıqları hâlde Fârisîçe şüyleşeler idî mî yukşa aşıl Fars (Persiyân) idîler mî? ” (SYİ; 187)

“Bunları ise üşbu kileçek bâblarda ayırım ayırım yazamız. ” (SYİ; 690)

Yazar Esmâ ya ki Amel ve Ceza’da geriye dönüş tekniğini kullanmıştır. Esmâ ile Abbas Molla Salih Bay vasıtasıyla kavuşmuştur (1330), daha sonra Esmâ (Bahitlü Esmâ isimli bölüm.) ve Abbas Molla’nın (124. sayfada Abbas Mulla isimli bölüm.) o güne kadar ne hâlde oldukları geriye dönüş tekniğiyle anlatılmıştır.

Yazar Selîme ya ki İffet’in giriş bölümünde “Hikâyemiz, üz hâlimizge münâsebetli ve üz meâşetimizge ta’alluqlıdır. Bu dünyâda ‘ağıl, fikir itibârda insânlar gâyetde müvte lif şüretde yaradıldıkları içün memleketimizde bizden me’lûmâtlı ve ütkin fikirli kimseler (Çuq şükirler olsun) hisâb hânânde küb ise de, beñ birleñ bizim yazdıklarımızdan hem fâide alurğa mühtâc derecede oldukları inkâr olunmaz. Üşbu şuinğı zâtlar içün diye biz de bu eserimizni neşir itmek oldık.” cümleleriyle eserin içeriği ve eseri yazma sebebi hakkında açıklama yapmaktadır.

Yazar Esmâ ya ki Amel ve Ceza’da döneminde hikâye ve roman yazmanın âlimler için kusur, aşağılık bir durum olarak görüldüğünü belirtmektedir. Kendisi de dönemin bir âlimidir ancak onlarla aynı fikirde değildir, aşağıdaki cümlelerde âdetâ bu kişilere cevap vermekte, böyle şeylerin yazılması gereğini münazaralı anlatım tekniğiyle başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Yazar kendi fikrini, Kureyş şairi Ömer bin Rabia’yı, geçen asır Arap ve İslam âlimlerini zikrederek tanık gösterme yöntemiyle desteklemektedir:

“Bizlerde bir âdet vardır ki millî yırlarını ata-baba mişâllarını yazmak hikâye ve nûmanlar tewrîr eylemek âlimlar için kemçilik ve ilim mençibine lâ'îk degil bir şey' hisâb idilmekdedir!... Lekin böyle şeyleri âlimlar yazmaz ise câhiller mi yazaçaq?!... Anlar yazılmadığında millî edebiyatımız ne revîşçe te'sis idilmecek?!...

Ğureyş şâ'irî olan Ümer bin Rabî'a kendî şi'irlerini in büyük şahâbeler hüzürinde uqup tewsîn ve âfarin alur idî. Hâlbuki bu zât şi'irlerini kübîsî qara küzli mawbûbeler ve xûcûca (seriyâ) medîwînde olur idî.

‘Ereb ve geçen aşırılar İslâmlarından in mühterem zâtlar ‘Anter, Seyf, Zıvalizen, Elfün Leylün ve Leyletün kibî nûman ve hikâyeleñ yazdıqları ve bundan kamâlatlarına kemçilik degil, şeref keldiği hâlde bizim âlimlarımıza millî ve edebî xüşüşâ ehlâk ve ‘â'ile aħvâlîni tewsîn itmege dâ'ir nûman ve hikâyeler yazmaq ne cehetden kemçilik olablür? Yuqsa bizim âlimlarımız meçkür eserleri yazan zevât-ı kirâmdan da bülend bir mertebeye irşâdler mi?!... Alay ise sevîñç bizlere!!...” (EYAC; 212-219)

Yazar eserin bir yerinde ise ahlak ulemasının roman ve hikâye ile ilgili görüşlerini: “Üşbu sebeb içündür ki axlâq âlaması, küñli büzmaya sebeb olaçaq wikâye ve nûmanları hıyâl âlemine batıraçaq eserleri müşâla'a itmekden nehy eylemekdelerdir.” (SYİ; 23) şeklinde nakletmektedir. Yazar belki de hikâye ve romanlar yazarak topluma bilgi verilebileceğini, bu türlerin kullanılabileceğini bu görüşteki insanlara göstermek için bu eserleri yazmıştır.

Yazar bazen eserin kahramanlarından biridir. Esmâ yaki Amel ve Ceza'da Salih Bay Hikâyesi adlı bölümde Şerif isimli karyeye giden, oradaki cemaati yanına çağırın, onları dinleyen, meseleyi hâleden kişi anlatımdan da anlaşılacağı üzere anlatıcının kendisidir yani yazardır.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman SADİ, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Tataristan Devlet Neşriyatı, Kazan, 1926.
- F. G. HİSAMİTDİNOVA, G. B. HUSEYİNOV, M. H. NADİRGULOV (Otb. Redaktör), R.M. Bulgakov, G.H. Abdrafikova; **Başkurt Tatar Medeniyeti Problemleri Hem Rıza Fehritdinov Mirası**; Ufa, 2006.
- GAYNULLİN Muhammet; **Tatar Edipleri**, Tataristan Kitap Neşriyat, Kazan, 1978.
- HÜSEYİNOV, Gaysa; **Rizaitdin Bin Fehritdin**, Başkurdistan Kitap Neşriyatı, Ufa, 1997.
- ÖZALP, Hakan Ömer, **Rızaeddin Bin Fahreddin Kazan'la İstanbul Arasında Bir Alim**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- ÖZKAN, Fatma; **Abdullah Tukay'ın Şiirleri (İnceleme-Metin-Aktarma)**, Ankara, 1994.
- Rızaeddin Fahreddin, **Esmâ Yaki Amel ve Ceza**, Muhammed Fâtiħ Gilmanoğlu Matbaası, Orenburg, 1903.
- Rızaeddin Fahreddin, **Selime Yaki İffet**, 2. Baskı, Haritonov Matbaası, Kazan, 1904.
- TAYMAS, Abdullah Battal, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rızaeddin Fahreddinoğlu - Kişiliği, Fikir, Hayat ve Eserleri ve iki ilave-**, İstanbul, 1958.

Türk Dünyası Edebiyat Tarihi Cilt IX, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007.

TÜRKOĞLU, İsmail, **Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, 2000.

USLU BAYRAMLI, Ayşen, “*Tatar Romanında Kadın: İbretten İdeal(izm)e*”, (Derleyen) Pultar, Gönül; **Yirmi Birinci Yüzyılda İdil-Ural**, Tetragon Yayınları, Ankara, 2008)